

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 9, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2022): 61-101

Tibet'in Yerli İnancı Bön ve Taraftarları: Bir Giriş Denemesi
"Tibet's Native Faith Bon and its Adherents: An Introductory Essay"

Muhammed Ali Bağır

Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Dinler Tarihi Anabilim Dalı
Assist. Prof., Sakarya University, Faculty of Theology,
Department of History of Religions
Sakarya/Turkey

e-mail: malibagir@sakarya.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9700-8417>
DOI: 10.33718/tid.1140439

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 4 Temmuz / July 2022
Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Kasım / November 2022
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Muhammed Ali Bağır, "Tibet'in Yerli İnancı Bön ve Taraftarları: Bir Giriş Denemesi", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (Güz 2022): 61-101

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Tibet'in Yerli İnancı Bön ve Taraftarları: Bir Giriş Denemesi

Öz

Tibet'te asırlardır yerleşik iki dinî gelenek vardır. Bunlardan en yaygını Tibet Budizmi (*Lamaizm*) adıyla günümüze ulaşan Budizm'dir. Diğerisi ise Tibet'te yerleşik olan, en genel anlamıyla Budizm öncesi hâkim dinî yapıyı ve Budizm'in bölgede üstünlük kurmasından sonra Budist olmayan inanç ve uygulamaları ifade eden ve Bön adıyla bilinen dinî gelenektir. Tibet'in yerli inancı olduğunu iddia eden Bön, Budizm öncesi zamanlarda ortaya çıktığını, farklı ve özgün bir inanç olduğunu savunmaktadır. Uzun zamandır bölgede Budizm ile mücadele ederek hayatta kalmaya çalışan Bön inancı, az sayıda da olsa taraftarlarıyla (*Bönpo*) günümüze ulaşabilmiştir. 1950'li yıllarda Tibet'in Çin hâkimiyetine geçmesiyle bölgeden Tibet Budistleriyle göç eden Bön taraftarlarının bir kısmı, sığındıkları Hindistan ve Nepal'de kurdukları yaşam yerlerinde hayatlarını sürdürmektedirler. Bu çalışmayla, Tibet'in yerli dini olarak bilinen ve yüzyıllardır Tibet coğrafyasında hayatta kalmaya çalışan Bön inancına bir giriş yapmak amaçlanmıştır. Makalede, Bön dininin tanımlanmasıyla ilgili tartışmalar, kurucusu, temel inanç esasları, ritüelleri ve günümüzdeki durumu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Dinler Tarihi, Bön, Tibet, Tibet Budizmi, Bönpo.*

Tibet's Native Faith Bon and its Adherents: An Introductory Essay

Abstract

Two religious traditions have been established in Tibet for centuries. The most common of these is Buddhism, which has survived under the name Tibetan Buddhism (*Lamaism*). The other is the religious tradition known as Bon, which refers to the dominant pre-Buddhist religious structure in Tibet and non-Buddhist beliefs and practices after Buddhism gained supremacy in the region. Claiming to be the indigenous faith of Tibet, Bon argues that it emerged in pre-Buddhist times and is a distinct and original faith. Bon belief, which has been struggling with Buddhism in the region for a long time, has survived to the present day with a small number of supporters (*Bonpo*). Some of the Bon followers, immigrated from the region with Tibetan Buddhists when Tibet came under Chinese rule in the 1950s, continue their lives in the habitats they have established in India and Nepal, where they have taken refuge. This study aims to provide an introduction to the Bon faith, which is known as the indigenous religion of Tibet and has been trying to survive in Tibetan geography for centuries. In the article, the debates on the definition of the Bon religion, its founder, basic belief principles, rituals and its current situation will be discussed.

Keywords: *History of Religions, Bon, Tibet, Tibetan Buddhism, Bonpo.*

Giriş

Deniz seviyesinden yaklaşık beş bin metre yüksekliğe sahip olması sebebiyle genellikle “dünyanın çatısı” olarak adlandırılan Tibet, günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bir bölgedir. Çince *Xizang* (Batı Hazinesinin Evi) olarak adlandırılan bu topraklar, Tibetliler tarafından Tibet veya Tibet Platosu anlamına gelen *Pö* (Bod) adıyla bilinmektedir.¹ Kökeni tam olarak bilinmeyen bu kelimenin, “anayurt” ya da “aslî topraklar” anlamına geldiği ileri sürülmektedir. Bu kelimenin Tibet'in Budizm öncesi yerli dini olduğunu savunan Bön inancından türediği iddia edilmektedir. Bölgenin dışındakiler tarafından bilinen ismi “Tibet” ise muhtemelen Moğolca “*Thubet*” kelimesinden türemiştir. Bu topraklar, sakinleri tarafından genellikle “Karlar Ülkesi” anlamına gelen “*Kangçen*” (Tibetçe *Gangs can*) olarak da adlandırılır.² Çin'in Kasım 2020'deki son nüfus sayımından gelen resmî verilere göre Tibet Özerk Bölgesi'nin nüfusu 3.648.100'dür.³ 2010'daki nüfus sayımına göre 2.716.400 olan toplam nüfusun yüzde doksanını Tibetliler, yüzde sekizini Han Çinlileri, yüzde ikisini ise diğer etnik kökenlere mensup insanlar oluşturmaktadır. Yerel Tibetlilerin büyük çoğunluğu Tibet Budizmi'ne (*Lamaizm*) mensuptur. Yapılan bir araştırmaya göre, yaklaşık 400 bin kişi, kendilerini hem yerli bir inanç olarak görülen Bön dinine hem de Tibet Budizmi'ne mensup olarak tanımlamaktadır.⁴

Tibet'te asırlardır yerleşik iki dinî gelenek vardır. İlki, MS 7. yüzyılda Hindistan'dan gelip Tibet'e giren ve zamanla bölgede hâkimiyet kurup günümüze kadar baskın olan Tibet Budizmi'dir. İkincisi ise, bu makalenin de temel konusu olan ve Tibet Budizmi kadar bilinmeyen Bön inancıdır. Batı dünyasında Bön inancı hakkında ciddi çalışmalar yapılmıştır.⁵

1 Pommaret, *Tibet Yaralı Uygarlık*, 16-17.

2 Powers, *Introduction to Tibetan Buddhism*, 137.

3 National Bureau of Statistics of China, “Communiqué of the Seventh National Population Census (No. 3)”.

4 U.S. Department of State, “2019 Report on International Religious Freedom: China – Tibet”.

5 Bön hakkında Batıda yapılan çalışmaların değerlendirmesi için bk. Kvaerne, “The Study of Bon in The West: Past, Present, and Future”, 7-20; Çin'de yapılan çalışmaların değerlendirmesi için bk. Arizaga, “An Introduction to the Study of Bon in Modern China”, 327-335; Bibliyografya için bk. Martin, “Bon Bibliography: An Annotated List of Recent Publications”, 61-77; Martin, *Unearthing Bon Treasures*, 262-442; The Tibetan and Himalayan Library, “Bon Bibliography in THL Bibliographies”.

Ülkemizde ise sadece Tibet Budizmi hakkında az sayıda da olsa bazı çalışmalar yapılmış⁶ ancak Tibet'in yerli inancı Bön hakkında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Türk araştırmacıları arasında Ömer Hilmi Budda,⁷ İbrahim Sümer,⁸ Aliya Şarafullina⁹ ve Cengiz Erengil¹⁰ yaptıkları çalışmalarda Bön inancına değinmektedir. Ayrıca, Korhan Kaya,¹¹ Şinasi Gündüz¹² ve Mehmet Aydın¹³ sözlük ve ansiklopedi tarzındaki çalışmalarında Bön inancı hakkında kısaca bilgi vermektedir.

Bu çalışmayla, Tibet'in yerli dini olarak bilinen, uzun bir süredir aynı coğrafyada beraberce yaşadığı Tibet Budizmi'yle her ne kadar birçok alanda benzerlikler gösterse de kendisini müstakil ve daha eski bir gelenek olarak gören Bön inancına bir giriş yapmak amaçlanmıştır. Makalede, Bön dininin tanımlanmasıyla ilgili tartışmalar, kurucusu, temel inanç esasları, ritüelleri ve günümüzdeki durumu hakkında bilgi verilecektir. Makalede yararlanılan temel kaynaklar, Batılı araştırmacıların Tibet ve Bön dini hakkında özellikle Tibetçe kaynaklara ve Bön topluluklarına dayanarak yaptıkları çalışmalar ile Tibet kökenli araştırmacıların İngilizce olarak yazdıkları ya da İngilizceye tercüme edilen çalışmalardır. Çalışmada, Tibet Budizmi ve Bön inancıyla ilgili kelimeler ve kavramlar, transliterasyonda ortak bir kullanım olmadığı için mümkün olduğunca Türkçe telaffuzlar esas alınarak yazılacak, önemli görülenlerinin parantez içinde İngilizce ya da Tibetçe karşılıkları verilecektir.

1. Tibet'in Kadim İnancı Olarak Bön: Tanımlamayla İlgili Tartışmalar

Bön dini, en genel anlamıyla Budizm öncesi Tibet'te hâkim dinî ya-

6 Tibet Budizmi hakkında yapılan bazı Türkçe çalışmalar şunlardır: Muttalimova, *Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde Kadın*; Şarafullina, *Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları*; Sümer, *Lotusun İçindeki İnci*; Sümer, "Tibet Budizmi'nde Din Anlayışı", 327-341; Budda, *Dinler Tarihi*, 321-341.

7 Budda, *Dinler Tarihi*, 322, 324, 328, 337.

8 Sümer, *Lotusun İçindeki İnci*, 70-73, 80-82, 85, 89-90, 98, 186, 200, 211.

9 Şarafullina, *Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları*, 43-48, 67, 73, 79.

10 Erengil, *Budizm*, 70.

11 Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 44-45.

12 Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 69.

13 Aydın, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 112-113.

pıyı ve Budizm'in bölgede üstünlük kurmasından sonra¹⁴ Tibet'teki Budist olmayan inanç ve uygulamaları ifade eder. Bu inanca mensup biri için *Bönpo* ifadesi kullanılır. Ancak, Bön inancının tam olarak neyi ifade ettiği hususunda, 20. yüzyılın başlarından itibaren Tibet inançları üzerine yapılan akademik araştırmalarda bir uzlaşa sağlanamamıştır. "Bön" ifadesiyle kastedileni üç temel noktada toplayabiliriz.

Bön, 19 ve 20. yüzyıllarda Batılılar tarafından ilk defa incelendiğinde daha çok "Şamanizm" kategorisi altına yerleştirilmiştir. İngiliz İmparatorluğu'nun devlet görevlisi olarak sömürgeci politikalar doğrultusunda bölgeye gönderilen Sarat Chandra Das¹⁵ ve Charles Bell¹⁶ gibi isimler, Bön inancını kara büyü, fetişizm, büyücülük, kehanet, şeytan çıkarma, kendinden geçme ve çeşitli doğaüstü güçler gibi kavramlarla ilişkilendirmişlerdir.¹⁷ Ancak, Bön inancı hakkında ilk defa sistematik bir araştırma yapan ve genellikle Tibet Budizmi'ne ait metinlerden yararlanan Helmut Hoffmann (1912-1992), bu dinin Tibetlilerin içinde yaşadıkları doğal çevreyle olan ilişkilerinden ortaya çıkan animistik-şamanistik özellikler gösteren

14 Kral Trisong Detsen (755-797) dönemi ve sonrasında Budizm'in Tibet'te hâkimiyet sağlaması ve devlet dini olarak kabul edilmesi hakkında bk. Sümer, *Lotusun İçindeki İnci*, 74-88 ve Conze, *Kısa Budizm Tarihi*, 143-144.

15 Bengalli bir Tibet dili ve kültürü uzmanı olan Sarat Chandra Das (1849-1917), bölgede İngilizler için çalıştı. Tibet'teki toplulukların yaşamları, kültürleri ve inançları hakkında bilgi verirken Bönpolardan da bahsetti (Das, *Journey to Lhasa and Central Tibet*, 205-208, 215). Tibet'in kadîm dini olarak tanımladığı Bön'ü, bir tür büyücülük, fetişizm, şeytânî varlıklara tapınma olarak gördü. Yazara göre Bön, Budizm'in bölgeye girmesinden önce Tibetlilerin takip ettiği bir yoldur ve 20. yüzyılın başlarında hâlâ bazı bölgelerde mevcut olan bir tür şamanizmdir (Das, *A Tibetan-English Dictionary with Sanskrit Synonyms*, 879).

16 Hindistan'da İngilizler adına sömürge yöneticisi olarak çalışan Charles Alfred Bell (1870-1945), görev yaptığı yıllarda 13. Dalay Lama Thubten Gyatso ile tanışarak Tibet'le diplomatik ilişkiler kurdu. Tibet'in dinî yapısını anlattığı *The Religion of Tibet* adlı eserinde Bön'ü "The Old Faith" yani Tibet'in eski inancı başlığıyla tanıttı. Budizm'in Tibet'e girmesinden önce Tibetlilerin Pön (Bön) olarak bilinen inançları, Bell'e göre, bir tür şamanizm veya doğa güçlerine ibadettir. Budizm'in bin yıldan daha fazla bir zamandır Tibet'e hâkim olması nedeniyle bu inancın ne olduğuyla ilgili bilgi verebilecek kanıtların az olduğunu; eldeki kanıtların da bu inançta yer ve gök ruhları ile iyi ve kötü ruhlara tapınıldığına işaret ettiğini söyledi. Din adamlarının büyüleri davullar kullanarak gökyüzünde seyahat etmelerinden bahsetti. Ayrıca gaipten haber verme, hastalık veya çeşitli belaları getiren şeytânî varlıkları kovma, çeşitli ruhları teselli etme, hayvanları hatta insanları kurban etme gibi uygulamaları Bön inancının temelleri arasında gösterdi (Bell, *The Religion of Tibet*, 8-10).

17 Bjerken, "Exorcising the Illusion of Bon 'Shamans': A Critical Genealogy of Shamanism in Tibetan Religion", 8, 11-13, 27-28.

bir inanç olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre Tibetliler, coğrafyanın zihinlerinde yarattığı korkuyla baş edebilmek için doğa ruhlarına tapınmışlar, büyü ve kehanetten yararlanmışlardır. Hoffmann, orijinal Bön dininin bir zamanlar Sibiryaya, Asya'nın içleri, Doğu ve Batı Türkistan, Moğolistan ve Mançurya'da yaygın eski animist-şamanist inançların Tibet biçimi olduğunu iddia etmiştir. Kralın kutsal kabul edilmesi ve doğaüstü güçlere sahip olduğu anlayışına dayanan bu eski inançta, din adamları ritüelleri yerine getirirdi. En önemli ritüel, kurban törenleridir. Krala ya da büyük birine bağlılık yemini edildiğinde bu yemine koyun, köpek veya maymun kurbanı eşlik ederdi. Ayrıca, her üç yılda bir yapılan özel törenlerde, gök ve yer varlıklarını/ruhlarını yatıştırmak için at, yak (Tibet öküzü), eşek hatta insanlar kurban edilirdi. Ölen bir kişinin ruhunun ölüm sonrası mutluluk diyarına güvenli bir şekilde gidebilmesi için yak, at veya koyun cenaze törenleri sırasında din adamları tarafından kurban edilirdi. Ayrıca, ölümlere yiyecek, içecek ve değerli eşyalar eşlik ederdi. Bu ayinlerle ölen kişilerin ölümler diyarında mutluluğunu sağlamak ve yaşayanların refahı için onların yararlı etkilerini elde etmek umulurdu.¹⁸ Bu animist-şamanist inanç, Budizm'in bölgeye girmesiyle özellikle Şivacılık ve Budist Tantrik unsurlardan etkilenmiştir. Budizm'in bölgeye hâkim olmasından sonra uzak bölgelere çekilen Bön taraftarları, dinlerinin hayatta kalmasını sağlamak için manastır hayatı, dinî metinler, felsefe ve ikonografi¹⁹ gibi konularda Budizm'in temel unsurlarını kendi hayatlarına uygulamışlardır. Bön inancı böylece belli ölçüde dönüşüm geçirmiş ancak kutsal görülen eşyaların etrafında dönülmesi ve dua çarklarının döndürülmesini Budistlerin aksi istikametinde yapmaları gibi bazı uygulamalarla Budizm'le farklılaşma yoluna gitmiştir.²⁰ Buna göre Hoffmann, günümüz Bön inancını eski/antik Bön ve sistematik Bön olarak ikiye ayırır. İlk aşamada eski Bön, yaygın ilkel animist-şamanist bir dindir. İkinci aşamadaki sistematik Bön ise, Budist unsurların Tibet'e girmesi ve hâkim olmasıyla Bön inancının ka-

18 Hoffmann, *The Religions of Tibet*, 21-22; Kvaerne, *The Bon Religion of Tibet*, 9.

19 Bön'ün Tibet Budizmi'nden ikonografi alanında etkilenmesiyle ilgili en dikkat çekici örneklerden biri, Bön'ün kurucusu Tönpa Şenrab'ın Budizm'in kurucusu Buddha'nın *Bhumisparşa Mudra* duruşuna benzer şekilde temsil edilmesidir (Bk. Şekil 5). Konuyla ilgili bk. Gül, "Budist Sanatta ve İkonografide Buda'nın Temel Mudraları ve Fiziksel Özellikleri", 19.

20 Hoffmann, *The Religions of Tibet*, 15-17, 84; Kvaerne, "The Study of Bon in The West: Past, Present, and Future", 7-9; Samuel, "Shamanism, Bon and Tibetan Religion", 1/462-465; De Belt, *Ani-La The Nuns From Redna Menling*, 15-16.

demeli olarak asimile olmaya başlaması ve karma doktrini, altı kademeli âlem olarak ifade edilen yaşam formları anlayışı ve nirvana inancı gibi Budist kabulleri kendi dinine dâhil etmesiyle oluşmuştur. Bu sistematik Bön, Budist uygulamalardan farklı “şamanist” eğilimlerini de sürdürdüğü için “Tibet Budizmi'nin sapkın bir mezhebi” olarak da tanımlanmıştır. Dolayısıyla Hoffmann, Bön'ü “ilkel animistik-şamanistik bir inançtan sapkın bir Lamaizm mezhebine doğru derin değişiklikler” gösteren bir inanç olarak görür.²¹ Bön'ü, Lamaizm'in sapkın bir mezhebi olarak gören Hoffmann'ın konuyla ilgili çalışmaları önemli olsa da açıkça Budist kaynaklara dayanması sonraki birçok araştırmacının onun Bön dini hakkındaki görüşlerini reddetmesine neden olmuştur.²² Sonraki araştırmacılar Bön'ü kendi terimleriyle anlamaya çalışmışlardır.

İkinci bakış açısı, çalışmalarını genellikle Bön kaynaklarına ve mensuplarına dayanarak yapan David L. Snellgrove (1920-2016) ile özdeşleştirilir. Tibet'teki siyasal gelişmelerden dolayı 1950'lerin sonlarında Tibet Budistleriyle birlikte belli sayıda Bön din adamının ve taraftarının Hindistan'a göç etmesiyle Batılı araştırmacıların bunlara ulaşması ve Dunhuang²³ belgelerinin sistematik olarak incelenmesi, 1960'ların başlarından itibaren yeni bakış açılarının doğmasını sağlamıştır. İşte tam da böyle bir ortamda Nepal'e giden Snellgrove, Dolpo'daki Samling Manastırı'nda bulunan Bön topluluğuyla temasa geçmiştir. Tibetli tanınmış birkaç Bön din adamıyla tanışması ona Bön kitaplarının yolunu açmıştır. 1961'de bu din adamlarının üçünü Londra'ya davet etmiş ve onlarla birlikte Batı'da ilk kez Bön kutsal kitap külliyyatından *Kanjur*'un ilk bölümü olan *mDo*'ya ait bir metnin, yani *Zijid*'in (Tibetçe *gZi-brjid*) bir kısmını tercüme etmiştir. 1967'de “*The Nine Ways of Bon*”²⁴ adıyla neşredilen bu çeviri, Hindistan'da 1967'de yeniden kurulan Menri Manastırı'nın lideri, Bön bilgini *Lopön* (başkan, önder) Tenzin Namdak'a (d. 1926) danışılarak yapılması

21 Hoffmann, *The Religions of Tibet*, 97-98; Kvaerne, “The Study of Bon in The West: Past, Present, and Future”, 8-9.

22 Gurung, *The Emergence of a Myth*, 10-11.

23 Çin'in Gansu eyaletinde bulunan Dunhuang bölgesinin güneyindeki Mogao Mağaralarında, 1900'de Çinli Taocu din adamı Yuanlu Wang tarafından tesadüf eseri çok sayıda yazma keşfedildi. Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Hotanca, Tangutça, Soğdca ve Uygurca olan bu metinler, özellikle Mahayana Budizmi'ne dair bilgiler sunması açısından son derece değerlidir. Dunhuang ve yazmalar hakkında yapılan Türkçe bir çalışma için bk. Can, *Dunhuang Uygur Metinleri Üzerine Açıklamalı Kaynakça*, 1-7.

24 Snellgrove (ed.), *The Nine Ways of Bon: Excerpts from the gZi-brjid*.

açısından son derece değerli bulunmuştur.²⁵ Snellgrove Bön inancını, bu dine mensup bilginlerle yaşayarak ve birlikte çalışarak anlamaya çalışmıştır. Eserin giriş kısmında kendi bakış açısını ortaya koyan Snellgrove, “ilahi yakarıшта bulunan din adamı” olarak tanımladığı *Bön* ile *Bönpo* (*Bön* takipçileri) ve Sanskritçe *Dharma*’nın karşılığı olarak *Çös* (*Chos*) ile *Çöspo* (*Çös* takipçileri) kavramları üzerinde durur. Tibetçede “Budizm” için ayrı bir kavram kullanılmadığını, bunun için *Çös* kavramının kullanıldığını söyler. Buna göre Tibetliler ya *Bönpo* ya da *Çöspo*’dur. Snellgrove’un burada *Bön* ile *Bönpo* kavramlarını da birbirinden ayırdığını görüyoruz. Ona göre aslında bir din adamı figürü olan *Bön* kavramı, zamanla bir dizi dinî uygulamaya atıfta bulunan ve Sanskritçe *Dharma*’nın karşılığı olarak kullanılan *Çös* kavramına karşı kullanılmaya başlanmıştır. Budistler Tibet’e ilk geldiklerinde Tibet’te aktif olan *Bön* (ilahi yakarıшта bulunan din adamları) ile çatışmışlardır. Budistler (*Çöspo*), kendi *Çös*’lerini (*Dharma*) oluşturmakla meşgulken bunların asıl rakipleri dinî uygulamalar anlamında kendi *Bön*’lerini oluşturmakla meşgul olan *Bönpolardı*. *Bön* ve *Çös* uygulamaları birbirine benzer bir süreçte gelişmiş hem *Bönpolardı* hem de *Çöspolar* aynı kültürel çevre içinde aynı edebî dili kullanmışlardır. İç içe geçerek yaşam bulduğu görülen inançlar ve uygulamalar, Budizm’in kralar tarafından tercih edilmesi ve bölgede hâkimiyet kurmasıyla Budistler tarafından daha iyi korunabilmiştir. İki gelenek arasındaki gerilime rağmen, Budizm’in bölgeye girişinden sonra oluşan *Bön*; karma, reenkasyon ve altı varoluş formu gibi yaygın birçok kabulü Budizm’den almıştır. Ancak yine de *Bön*, yeni dinden bazı fikirleri benimserken ondan ayrı bazı unsurlarını da devam ettirmiştir. Günümüzde Tibetlilerin uyguladığı *Bön*, Budist öncesi herhangi bir dine çok az benzer veya hiç benzemez, daha ziyade Tibet’te uygulanan Budizm’den farkı kalmayan bir Budizm biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Snellgrove, günümüze ulaştığı şekliyle *Bön*’ün Budizm’in bir biçimi olduğunu, Budist öğretileri ve uygulamaları kademeli bir şekilde bünyesine kattığını savunmaktadır.²⁶

Tibet dinleri araştırmacısı Norveçli Per Kvaerne (d. 1945) de Snellgrove gibi düşünür. Günümüze ulaştığı şekliyle *Bön* inancının, Hindistan’dan gelen Budizm’in Tibet’te hâkimiyet kurmasıyla şekillendiğini, Budizm ile öğretisi ve uygulama bakımından çok sayıda bariz benzerlikle-

25 Snellgrove, *The Nine Ways of Bon*, V, 2-4; Kvaerne, “The Study of Bon in The West: Past, Present, and Future”, 10.

26 Snellgrove, *The Nine Ways of Bon*, 1-4, 20-21.

ri bulunduğunu söyler. Dolayısıyla, Bön inancının aslında Budizm'in alışılmışın dışında, aykırı bir biçimi olarak tanımlanmasının uygun olacağını öne sürer. Kvaerne'ye göre, Bön inancı günümüzde Tibet'teki çeşitli Budist ekolleriyle özellikle de *Nyingma* ekolüyle yakından ilişkili olarak kabul edilir.²⁷ Bu noktada Kvaerne, Bön ile Tibet Budizmi arasındaki pek çok açık benzerliğin dikkate alınması durumunda, iki gelenek arasındaki ayrımın ne olduğunu sorar. Kvaerne, bu soruya verilecek cevabın, Bön inancını tanımlarken hangi bakış açısının benimsendiğine bağlı olduğunu söyler. Ritüeller ve diğer dinî uygulamalar ile meditasyon ve metafizik gelenekler büyük ölçüde benzerken kutsal tarih kavramları ve dinî otorite kaynakları tamamen farklıdır. Dolayısıyla, Kvaerne'ye göre soruya bu açıdan bakılırsa *Bönpoların* tamamen farklı bir dinî topluluk oldukları iddiaları haklı çıkar.²⁸

Üçüncü bakış açısı, Fransız Tibet bilimci Rolf Alfred Stein'in (1911-1999) ortaya attığı "isimsiz din" adlandırmasıyla bilinir. Bu tanımlamada, Stein tarafından "isimsiz din" olarak adlandırılan Bön, geniş ve ayırt edici bir özelliği olmayan düzensiz ancak yaygın bir inanç yapısına işaret eder. Bu yaygın inanç yapısında falcılık, özellikle dağlarla bağlantılı yerel aşkın varlıklar kültü ve ruhların mevcudiyetine inanç gibi unsurlar bulunur. Stein, MS 12. yüzyılın ortalarından itibaren Tibet Budizmi'ne ait geleneğin, Budizm'in bölgeye girmesinden önceki dönemlerde var olan Tibet'in yerli inancını Bön olarak sunduğunu, dolayısıyla bu metinleri inceleyen araştırmacıların Bön inancını Tibet'teki Budist öncesi din olarak tanımlarken bu geleneği takip ettiklerini söyler. Ancak Stein, Budizm'in bölgede hâkim olmasından önceki dönemlere ait metinlerin, Tibet Budistlerine ait bu anlatıları kanıtlamamasını ciddi bir sorun olarak görür. Tibet'in geleneksel kaynaklarında bu sistemsiz ve yaygın inançlara, her ne kadar büyük ölçüde her iki dinî gelenekle sonradan bir şekilde bütünleşmiş olmalarına rağmen, günümüzde adlandırıldığı şekliyle "Bön" ya da "Budizm" olarak atıfta bulunulmaz. Stein, *Dunhuang* belgelerini (çoğu MS 9. ve 10. yüzyıllardan kalma olsa da bir yazmanın içeriği ondan önce olabilir), *Klu 'bum* adlı eski bir metni, Eski Tibet Kroniğini, yazıtları ve *PT 0239* adı verilen yazmalarda geçen cenaze törenlerini ve kehanetlerle ilgili anlatıları inceledikten sonra bu yargıya ulaşır. Sonunda da bu düzensiz ancak yaygın dinî yapıyı "isimsiz din" olarak adlandırır. Belgelerdeki mitsel anlatılara

27 Kvaerne, "Bon", 2/1007; Kvaerne, *The Bon Religion of Tibet*, 10.

28 Kvaerne, *The Bon Religion of Tibet*, 13.

ve ritüellere odaklanarak, Budist olmadığını düşündüğü ve “isimsiz din” olarak adlandırdığı bu yaygın din ile hem Budizm’in bölgeye hâkim olmasından önceki hem de günümüzdeki sistemli yapısıyla Bön dini arasında ayırım yapar. Yaygın dini, Tibet halkının otantik ve yerli dinî yapısı olarak; Bön inancını ise Tibet’te belirli bir tarihsel dönemde, muhtemelen Yarlung Vadisi’nden gelen Yarlung Hanedanlığı’nın yükselişiyle eşzamanlı olarak ortaya çıkan başta Hindistan’dan gelen olmak üzere Tibet dışı birçok dinî unsuru içeren belirli bir dinî gelenek olarak görür. MS 6. yüzyıldan 8. yüzyıla kadarki erken dönem Tibet kraliyetinde yaşanan dinî yapının, bugün var olan Bön dininden farklı bir yapıda olduğunu ileri sürer.²⁹

Araştırmacıların çeşitli kaynaklara dayanarak ortaya koyduğu bu tanımlamalar bir yana, günümüzde Hindistan, Nepal ve Tibet coğrafyalarında yaşayan ve kendilerini Tibet Budizmi’nden ayrı bir dinî yapı olarak gören Bön toplulukları, inançlarının ortaya çıkışını daha farklı bir şekilde anlatırlar. Bön geleneğine göre, *Yungdrung Bön*, yani bir başlangıcı ya da nihyeti olmayan şekilde adlandırılan bu inanç, içinde yaşadığımız zaman döngüsünde kurucusu *Tönpa Şenrab*’ın (Tonpa Shenrab) göksel âlemden inip insanlar arasında enkarnе olduğu *Olmo Lungring*’de ortaya çıkmıştır. Kutsal bir yer olarak görülen *Olmo Lungring*, Tibet’in batısında olduğu düşünülen *Tazik*³⁰ adlı topraklarda bulunur.³¹ Geleneğe göre *Olmo Lungring*’in merkezinde dokuz svastika piramidi anlamına gelen *Yungdrung Gutseg Dağı* yükselir. Bön inancında svastika (gamalı haç), kalıcılığın ve ebedi oluşun sembolüdür, üst üste dizilmiş piramit şeklindeki

29 Stein, *Rolf Stein’s Tibetica Antiqua*, 231-237; Kvaerne, “The Study of Bon in The West: Past, Present, and Future”, 11-12; Kvaerne, *The Bon Religion of Tibet*, 10.

30 Tazik ifadesiyle kastedilenin neresi olduğu Bön literatüründe belli değildir (Karmay, *An Annotated Translation of The Treasury of Good Sayings*, 25). Ancak yine de Batılı araştırmacılar Bön geleneğindeki Tibet’in batısı kabulünden yola çıkarak Tazik ile kastedilenin İran (Kvaerne, *The Bon Religion of Tibet*, 115; Hoffmann, *The Religions of Tibet*, 109) ya da günümüzde Afganistan-Tacikistan’da yer alan, Tohâristan (Martin, *Unearthing Bon Treasures*, 31) toprakları olduğunu ileri sürmüşlerdir.

31 Yungdrung Bon Monastic Centre Society, “A Short Historical Outline of Bon Religion”; Bon Children, “Olmo Lungring: the imperishable sacred land”; Skorupski, “Tibetan gYung-Drung Monastery at Dolanji”, 29; Karmay, “A General Introduction to the History and Doctrines of Bon”, 171-172; Samten Gyaltsen Karmay (d. 1936), Dr. Snellgrove’un 1961’de Londra’ya davet ettiği üç Tibetliden biridir ve yaptığı akademik faaliyetlerle Tibet halk inançlarını ve Bön dinini Batı dünyasına asıl kaynaklarından tanıtan en önemli kişidir. Karmay’ın Batı’ya gelişi ve çalışmaları için bk. Snellgrove, “How Samten came to Europe”, 1-6.

dokuz svastika Bön dininde takip edilen dokuz yolu temsil eder.³² *Olmo Lungring*'in kutsal Kailasa Dağı'nın³³ batısında yer aldığını düşünen Bön geleneği, buranın güzel bahçeler ve karla kaplı dağlarla dolu olduğunu savunur. Bölgenin merkezindeki *Yungdrung Gutseg Dağı*'nın dört farklı yöne bakan dört köşesi vardır ve her birinden de dört nehir akar. Bazı araştırmacılar, bu anlatımlardan *Yungdrung Gutseg Dağı*'nın Kailasa Dağı olduğu sonucuna ulaşsa da *Bönpolar* bunu kabul etmez. Çünkü, geleneğe göre burası sıradan insanlar tarafından ziyaret edilebilecek fiziksel bir mekân değildir. İnsan, ancak Bön inancına ait uygulamaları yerine getirmek suretiyle aydınlanmayı gerçekleştirdikten sonra merkezinde *Yungdrung Gutseg Dağı*'nın bulunduğu *Olmo Lungring*'e ulaşabilir. Kailasa Dağı'nı ziyaret etmek, Bön taraftarlarının aydınlanmaya ulaşmasında yardımcı olabilir.³⁴

2. Bön Dini Kurucusu: Tönpa Şenrab

Geleneksel kabule göre, Bön dininin kurucusu Tönpa Şenrab Mi-bo'dur. Geçmiş çağlarda, göksel âlemde Bön öğretilerini çalışan Dagpa, Salva ve Şepa adında üç erkek kardeş vardı. Bunlar, çalışmalarını bittiğinde Bön dinindeki dört aşkın varlıktan biri olan Şenla Ökar'a acı içinde yaşayan canlılara nasıl yardım edebileceklerini sordular. Şenla Ökar, onlara dünyanın birbirini izleyen üç farklı döneminde insanlığa yol göstermek üzere insan suretinde yeryüzünde enkarne olabileceklerini ve bu sayede onlara ne yapmaları gerektiğini öğretebileceklerini bildirdi. En büyükleri Dagpa, yeryüzüne Tönpa Togyal adıyla insan suretinde indi, dünyada yaşayanlara yardımcı olup görevini tamamladı. Ortanca kardeş Salva, Tönpa Şenrab adıyla enkarne oldu ve içinde yaşadığımız mevcut dünya çağının rehberliğini yapmaktadır. En küçükleri Şepa'nın ise Tangma Medon adıyla gelecekte rehberlik yapmak üzere dünyaya gelmesi beklenmektedir.³⁵

Tönpa Şenrab, *Olmo Lungring*'de bulunan *Barpo Sogyé Sarayı*'nda

32 Karmay, "A General Introduction to the History and Doctrines of Bon", 172.

33 Kailasa Dağı, Tibet Budistleri, Bönpolar, Hindular ve Caynistler için kutsal görülen ve Himalaya'nın batısında bulunan yaklaşık 6700 metre yüksekliğinde bir dağdır. Dünyanın merkezi olarak kabul edilen bu dağa, arınmak için tavaf etmek suretiyle gerçekleştirilen hac yolculuğu yapılır (Taşpınar, *Doğu Dinlerinde Hac İbadeti Hinduizm ve Budizm*, 120-124).

34 Dakpa, *Opening the Door to Bön*, 5-6.

35 Dakpa, *Opening the Door to Bön*, 7-8; Skorupski, "Tibetan gYung-Drung Monastery at Dolanji", 30.

günümüzden yaklaşık 18 bin yıl³⁶ önce bir prens olarak doğmuş, gençken evlenmiş ve çocukları olmuştur. Otuz bir yaşında dünyayı terk etmiş, katı bir riyazet hayatı yaşayarak öğretisini etrafına yaymıştır. İnancını yayma çabaları şeytan *Kyapa Lagring* tarafından engellenmiştir. Anlatıya göre *Kyapa Lagring*, Tönpa Şenrab'ın atlarını çalmış ve onları Tibet'te bir vadiye getirmiştir. Bu iblisin peşine düşen Tönpa Şenrab çalınan atlarını geri almak için Tibet'e gelmiştir. Böylelikle, geleneğe göre Bön inancı Tibet topraklarına ilk defa bu vesileyle girmiştir. Tönpa Şenrab, Tibet'ten ayrılmadan önce, tüm öğretilerinin zamanı geldiğinde Tibet'te gelişeceği kehanetinde bulunmuştur. Onun en yakın müritlerinden *Muco Idem-drug*, Tönpa Şenrab'ın öğretilerinin Tibet'te yayılmasında büyük rol oynamıştır. Tönpa Şenrab, seksen iki yaşında ölmüştür.³⁷

Tönpa Şenrab'ın hayatına dair bilinen üç yazılı kayıt vardır: En eski ve kısa olanı *Dodus* (mDo'dus), diğeri iki ciltte toplam on sekiz bölümden oluşan *Zermik* (gZermig) adıyla bilinir. Bu kayıtların 10. ya da 11. yüzyıllara ait olduğu düşünülür. *Zijid* (gZhi-brjid) olarak bilinen üçüncüsü ise en önemlisidir ve on iki ciltte altmış bir bölümden oluşur. Geleneğe göre, bu eserdeki anlatılar Tönpa Şenrab'ın bizzat kendisi tarafından ifade edilmiş, birçok Bön âlimi aracılığıyla şifahen aktarılıp 14. yüzyılda Bön âlimi Loden Nyingpo tarafından yazıya geçirilmiştir.³⁸

Tönpa Şenrab, iki temel öğreti üzerinde yoğunlaşır: Dört Yol Bir Hazine ve Bön'ün Dokuz Yolu.³⁹

36 Bazı Bön metinleri üzerinde yapılan araştırmalar farklı tarihler üzerinde durur. Örneğin, 1804'te yazılmış bir metni inceleyen Kvaerne, Tönpa Şenrab'ın 23 bin yıl önce; Tibet Budizmi ve Bön konularında önde gelen isimlerden Namkhai Norbu (1938-2018) ise yine kaynaklara dayanarak MÖ 1917'de doğduğunu söyler (Bellezza, "gShen-rab myi-bo, his life and times according to Tibet's earliest literary sources", 31).

37 Karmay, "A General Introduction to the History and Doctrines of Bon", 176, 180; Bön geleneğinde Tönpa Şenrab'ın ölümü tıpkı Budizm'de Buddha'nın ölümü gibi parinirvana olarak kabul edilir. Konuyla ilgili bk. Yungdrung Bön, "Parinirvana of Buddha Tonpa Shenrab Miwoche".

38 Gurung, *The Emergence of a Myth*, 4, 31-32; Bellezza, "gShen-rab myi-bo, his life and times according to Tibet's earliest literary sources", 32; Snellgrove, *Zijid*'in bir kısmını *The Nine Ways of Bon: Excerpts from the gZi-brjid* başlığıyla yayımlamıştır.

39 Skorupski, "Tibetan gYung-Drung Monastery at Dolanji", 31; Karmay, öğretilerin ikinci sınıfı hakkında bilgi verirken, bunların "Bön'ün Dokuz Yolu" olarak bilindiğini ancak bunun Güney Hazinesi, Kuzey Hazinesi ve Merkez Hazine olmak üzere üç farklı versiyonunun olduğunu belirtir. Bön'ün Dokuz Yolu hakkındaki *The Nine Ways of Bon* adlı çalışmanın Güney Hazinesi versiyonuna ait olduğunu, diğerlerinin ise henüz ça-

Dört Yol'un ilki, çeşitli büyü işlemleri ve tantrik uygulamalardan oluşan ezoterik bir öğreti *Çabkar'*dir (Chab-dkar). İkincisi, hastalık, ölüm ya da cenaze törenleri gibi normal hayatın akışında karşılaşılan durumlarda gerçekleştirilen ritüellerden oluşan *Çabnak'*dir (Chab-nag). Üçüncüsü, *Panyul* (Phan-yul), manastır hayatında uyulması gereken kuralları ve felsefi kavramların açıklamalarını içerir. Dördüncü yol *Ponse* (dPongsas) ruhsal egzersizler ve meditasyon uygulamaları hakkındadır. Hazine, *Sosog* (mTho-thog) ise ilk dört öğretinin temel olarak üzerinde durduğu hususlarla ilgilidir.⁴⁰

Tönpa Şenrab'ın öğretilerinin en bilinen sınıflandırması, onun hayatı hakkında oldukça geniş bir malumat sunan *Zijid'*de bulunur. İlk dördü sebep kalan beşi sonuç olmak üzere *Dokuz Yol* olarak adlandırılan bu öğreti şu şekildedir: İlki, Kehanet Yolu (*Phyva gshen theg pa*), dört kehanet yöntemiyle ilgilidir. Gaipten ya da gelecekte haber verme, astrolojik hesaplama, otacılık yapma ve olumsuzlukları ortadan kaldırmak için ritüeller gerçekleştirir. İkincisi, Görsel Dünyanın Yolu (*Snang shen theg pa*), bu dünyada yaşayan aşkın ya da şeytânî varlıkların kökeni, doğası ve çeşitli şeytan çıkarma yöntemleri hakkındadır. Üçüncüsü, Büyülü Güç Yolu (*Phrul gshen theg pa*), şeytânî varlıkların ve düşman enerjilerin dağıtılması için yapılan ayinler hakkındadır. Dördüncüsü, Varoluş Yolu (*Srid gshen theg pa*), ölüm ve cenaze törenleri hakkındadır. Ölüm sonrasında varlıkları kurtuluşa veya en azından daha iyi bir yeniden doğuşa yönlendirmeye yönelik yöntemlerle ilgilenir. Beşincisi, Erdemli Takipçiler Yolu (*Dge bsnyen theg pa*), keşiş olmayan sıradan *Bönpoların* takip edecekleri on ilke hakkındadır. Altıncısı, Keşişlerin Yolu (*Drang srong theg pa*), keşişlerin uymak zorunda olduğu manastır kuralları hakkındadır. Yedincisi, Ezeli Ses Yolu (*A-dkar theg pa*), dönüşümle ilgili öğretileri içeren tantracı bilgilerdir. Dönüşümün *mandala*⁴¹ aracılığıyla gerçekleştirilmesi ve tant-

lışılmadığını söyler (Karmay, "A General Introduction to the History and Doctrines of Bon", 179).

40 Karmay, "A General Introduction to the History and Doctrines of Bon", 179.

41 Mandala, genellikle daire ya da köşeli bir düzlemin üzerine şekil, resim veya bazı özel sembollerin işaretlendiği tablolardır. Çoğunlukla daire, kare veya dikey dikdörtgen şekiller tercih edilir. Kutsalı sembolize eden figürleri içerir. İlâhî bir evreni tasvir ettiği için kozmogram olarak da adlandırılır. Bu tasarımların evrene veya Buddha-*Bodhisattva* (aydınlanarak Buddha olmayı amaç edinen, Buddha olmak mümkünken canlıların iyiliği için aydınlanmış halde bekleyen) panteonuna işaret ettiği düşünülür. İçinde Buddhalar, *Bodhisattvalar* ve evrensel güçler resmedilir. Sistemli geometrik

rik uygulamalar hakkındadır. Sekizincisi, Ezeli Şen'in Yolu (*Ye gshen theg pa*), tantrik uygulamalar için uygun bir usta, uygun bir yer ve uygun bir sebep hakkındadır. Mandalanın yapısı ayrıntılı olarak açıklanır ve belirli yüce varlıklar üzerinde yapılacak meditasyonlar için talimatlar içerir. Dokuzuncu ve son yol ise Yüce Yol (*Bla med theg pa*) olarak adlandırılır. Büyük Mükemmellik/Tamlık yani *Zogçen* (Dzogchen) derecesine ulaşmayla ilgilidir. Bön geleneğindeki en yüksek öğreti Zogçen uygulamasıdır ve kişi aydınlanmaya bu yol sayesinde ulaşabilir.⁴²

3. Bön Dininin Temel İnanç Esasları ve Ritüelleri

3.1. Aşkın Varlıklar

Tibet Budizmi'nde⁴³ olduğu gibi Bön inancında da çok sayıda aşkın/

şekiller eş merkezli olarak tasarlanır, merkezinde en yüce Buddhanın ya da *Bodhisattvanın*, etrafında ise seçilen diğer Budist varlıkların tasvirleri yer alır. Mikrokozmos olarak görülen insan, mental olarak makrokozmosa, yani mandalaya girer ve mandalanın merkezine doğru yolculuk yapar; böylece tüm evrenle ve Budist varlıklar âlemiyle ilişki kurar. Mandala, Hint kültürüne dayansa da bugün Tibet Budizmi ve Bön inancında büyük bir yer edinmiştir (Karataş, "Tantrik ve Ezoterik Dini Geleneklerde Mandala", 1771, 1781-1782; Gül, *Ansiklopedik Hinduizm Sözlüğü*, 249-250; Tibet Budizmi'nde mandala için bk. Oğuz, *Budizm'de Mandala Anlayışı*, 54-56 ve Oğuz - Karataş, "Hint Dini Geleneğinde Mandala Ritüel İlişkisi", 574-596).

42 Snellgrove, *The Nine Ways of Bon*, 9-12; Skorupski, "Tibetan gYung-Drung Monastery at Dolanji", 31; Namdak, *Bönpo Dzogchen Teachings*, 15-20.

43 Tibet Budizmi'nde yüce varlıklardan oluşan panteonun anlaşılmasında *Adibuddha* kavramına dikkat çekilmelidir. "İlk Buddha" olarak da anlaşılabilir *Adibuddha* ile tarihsel Buddha'dan farklı ve kaynağını evrensel bir akıldan alan, kendi kendine var olmuş bir Buddha'ya işaret edilir. *Adibuddha*'nın kişileştirilmiş haline *Dhyani Buddha* yani zamanın başlangıcından beri her zaman var olan kendi kendine doğmuş adı verilir. Beş büyük *Dhayani Buddha* vardır: Vairoçana, Akşobhya, Ratnasambhava, Amitaha ve Amoghasiddhi (Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 17, 75). Ayrıca, Tibet Budizmi'nde *Avalokiteşvara* gibi çeşitli *Bodhisattvalar* da vardır. *Avalokiteşvara*, Tibet'te ülkenin koruyucu tanrısı, merhamet ve bilgeliğin bedenlenmiş hali olarak bilinir. Mahayana Budizmi'nin en bilinen eserlerinden *Lotus Sutra*'nın yirmi dördüncü bölümü *Avalokiteşvara* hakkındadır. Sıkıntıda olan bir kişinin *Avalokiteşvara*'nın adını andığında her türlü dertlerden kurtulacağı anlatılır (Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 32, 42; *Lotus Sutra*, 37-38, 335-343; *Lotus Sutra*'da *Bodhisattva* anlayışı için bk. Karataş, "Budist Kutsal Metin Külliyyatında Lotus (Saddharmapundarika) Sutra", 615-620; Okudan, *Lotus Sutra ve Budist Kutsal Metinleri Arasındaki Yeri ve Önemi*, 96-101). Tibet Budizmi'nde panteonu başta bu *Dhyani Buddhalar* ve *Bodhisattvalar* olmak üzere yerel Tibet kültüründe önceden kutsal sayılan figürler, şeytânî varlıklar ve *yidamlar* (koruyucu varlıklar) oluşturur (Sümer, *Lotusun İçindeki İnci*, 186-191; Şarafullina, *Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları*, 65-66; Pommaret, *Tibet Yaralı Uygarlık*, 44-45). Budizm'deki, özellikle de Mahayana Budizmi'ndeki bu varlıklarla ilgili bk. Karataş,

üstün/yüce varlığa inanılır. Panteonda bulunan bu varlıklar barışçıl, öfkeli, aydınlanarak doğum ve ölüm döngüsünün ötesine ulaşan veya bu dünyadan olan dolayısıyla henüz tam olarak aydınlanmamış varlıklar olarak sınıflandırılabilir. Bön panteonunda aydınlanmış barışçıl varlıklar arasındaki en yüce merteye, “Dört Aşkın” varlığa aittir. Bu dörtlünün başında dişil bir varlık olan Satrig Ersang bulunur. Satrig Ersang, tüm varlıkların esas anası olarak görülür ve hikmetle özdeşleştirilir. Diğer üçü ise erildir: Şenla Ökar, Yüce Merhamet varlığıdır. Tüm canlı varlıklara duyduğu merhametten dolayı, onların kurtuluş yolunda başarılı olmaları için yardım etmiş ve bu sayede Bön öğretileri ve uygulamaları ortaya çıkmıştır. Tüm öğretmenlerin ustası olarak görülür. İkincisi, yaratıcı niteliği öne çıkan Sangspo Bumtri'dir. Yaratılışla ilgili anlatılarda tüm varlıkların asıl babası olarak görülür. Sonuncusu, Yüce Öğretici olarak kabul edilen, Tönpa Şenrab adıyla da bilinen Şenrab Mibo'dur. Bön dininin kurucusu olan Şenrab Mibo, içinde yaşadığımız dünyada sıradan bir kişi olarak enkarne olmuş, yeryüzüne inerek hayatının büyük bir kısmını Tazik topraklarında öğretisini insanlar arasında yayarak geçirmiştir.⁴⁴

Bön panteonunda aydınlanmış ancak görünüşü gazap dolu varlıklar sınıfında *yidam* adı verilen koruyucu varlıklar bulunur. Tibet Budizmi'nde de yer alan⁴⁵ bu *yidamların* etrafında Tantracı ritüeller ve meditasyon uygulamaları gerçekleştirilir. *Yidamlar* çarpık yüzlü çeşitli silahlar kullanan sayısız kollu figürlerdir. Alevlerle çevrilidirler, insan kemiklerinden yapılmış süsler giyerler ve Bön düşmanlarını ayaklarının altına alırlar. Bunların çoğu, benzer özellikteki bir eş tarafından kucaklanır, bu eşler genellikle daha az sayıda yüz, el ve bacak ile tasvir edilir. Bir çifti oluşturan bu varlıklar sırasıyla Baba (*yab*) ve Ana (*yum*) olarak bilinir. Ana *yidamların* başı, Magyü Sangçog Tartug'dur. Magyü'nün bedeni lacivert renklidir ve bedeninin arkasında yükselen iki kanatla tasvir edilir. Bedeni kırmızı olan eşi Kyema Marmo adındaki dişi güç tarafından kucaklanmış olarak gösterilir.⁴⁶

“Buddizm'de Tanrı Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme”, 99-102.

44 Kvaerne, *The Bon Religion of Tibet*, 24-27; Yeru Bön Center, “Sangye-Bön Enlightened Deities”; Şenrab Mibo geleneksel olarak hem Bön inancının kurucusu hem de “aydınlanmış/uyanmış” biri (Sanskritçe *buddha*) olarak görülür (Gurung, *The Emergence of a Myth*, 14-15).

45 Sümer, *Lotusun İçindeki İnci*, 187.

46 Kvaerne, *The Bon Religion of Tibet*, 74.

Bön panteonunda, “İlahi Sığınağın Beş Yücesi” olarak kendilerine büyük saygı gösterilen beş *yidam* daha vardır. Bunların ilki, Velse Ngampa, aydınlanmış bedeni temsil eder. Yaygın olarak tapınılan ve ezici bir güç sahibi olduğuna inanılan Velse Ngampa, dokuz kafalı ve on sekiz kollu olarak tasvir edilir. Ellerinde düşmanları ve iblisleri yok ettiği farklı silahlar bulunur. İkincisi Lhago Togpa, konuşmayla ilişkilendirilir. Çok da yaygın olarak tapınılmayan bu *yidamın* önemi, koruyucu *yidamlar* arasında çok önemli bir yeri olan Sipe Gyalmo’nun⁴⁷ eril eşi olmasından ileri gelir. Bön panteonundaki varlıklardan biri de akıl ile bağdaştırılan Trovo Tsoçog’dür. Gökyüzünde Yükselen Yüce Varlık olarak anılır ve üç başlı, altı kollu, lacivert renkli bedeni olan bir varlık şeklinde tasvir edilir.⁴⁸

Dördüncü *yidam* purpa, amel, iş ya da eylemle ilişkilendirilir. Purpa, Tönpa Şenrab’ın üstün eylem tezahürüdür (Bön geleneğinde bu beş yüce varlığın, Tönpa Şenrab’ın beş yönüne yani sırasıyla onun beden, konuşma, akıl, üstün eylem ve üstün vasıf yönlerine karşılık geldiğine inanılır. Bu unsurların her biri bir yüce varlık tarafından temsil edilir). Üstün eylem, günümüzde purpa adıyla elde tutulan merkezi bir figüre dönüşmüştür. Bu purpa sembolü, üst kısmında insan başı bulunan alt kısmı üç ağızlı bir hançerdir ve ritüellerde kullanılır.⁴⁹ “İlahi Sığınağın Beş Yücesi”nin sonuncusu ise üstün vasıf niteliğinin karşılığı olan Velçen Gekho’dur. Onun kutsal Kailasa Dağı’nda ikamet ettiğine inanılır. Bön geleneğine göre gökyüzünden korkunç görümlü bir yak suretinde Kailasa Dağı’na inmiş ve bu dağda ortadan kaybolmuştur. Zamanla Bön panteonunda koruyucu varlıklar arasında kabul edilmiştir. Kötü ruhların ve şeytanların hakkından gelen (*bDud’ul*) unvanıyla çok sayıda başı ve eli olan bir varlık olarak tasvir edilir.⁵⁰

47 Sipe Gyalmo hakkında bk. Kvaerne, *The Bon Religion of Tibet*, 107.

48 Kvaerne, *The Bon Religion of Tibet*, 75-77.

49 Karmay, “A General Introduction to the History and Doctrines of Bon”, 198-200; *Vajrasattva*, Tibet Budizmi’nde arınmayı, merhameti ve bilgeliği sembolize eden *Bodhisattvalardan* biridir. *Vajrasattva*’nın öfkeli biçimine *Vajrakilaya* ya da *Vajrakumara* adı verilir. *Vajrakilaya*’nın ayırt edici ikonografik özelliği, elinde *purpa* (Sanskritçe *Kila*) adı verilen bir hançerle tasvir edilmesidir. *Purpa*, tıpkı Bön geleneğinde olduğu gibi bir ritüel aleti olarak Tibet Budizmi’nin *Nyingma* ekolünde tantra törenlerinde kullanılır (Buswell & Lopez, *The Princeton Dictionary of Buddhism*, 644, 954-955; Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 205; *Wikipedia*, “Vajrakilaya”).

50 Kvaerne, *The Bon Religion of Tibet*, 80-81.

3.2. Kutsal Kitap

Budizmden önce var olduğunu ileri sürse de Bön inancının kutsal kitap düzenlemelerinde Tibet Budistlerinden⁵¹ etkilendiği görülmektedir. Buna göre, Bön mensupları da kendi kutsal metinlerini ikiye ayırırlar: Tönpa Şenrab'ın Sözü'nün Çevirisi anlamında *Kanjur* (Bka-gyur) ve İncelemelerin Çevirisi anlamında *Tenjur* (Brten-gyur, bu eser Söze Dayalı Olarak Yapılan Çalışmalar anlamında *Katen bKa'-brten* olarak da bilinir). Bön *Kanjuru* dört ana bölümden oluşur: İlk bölüm, *mDo*, Budist Sutralarına tekabül eder. Manastır hayatında uyulması gereken kurallar, kozmogni ve çeşitli dua metinlerini içerir. İkinci bölüm, '*Bum*, Budist Mahayana Budizmi'ne ait önemli sutralardan biri olan *Pracnaparamita*⁵² metinlerinden oluşur. Budist Tantralarını içeren üçüncü bölüm, *rGyud*, Bön ezoterik öğretileriyle ilgilidir. Son bölüm olan *mDzod*'da Bön inancının en önemli öğretisi Büyük Mükemmellik yani *Zogçen* (Dzogchen) derecesine nasıl ulaşılabileceğiyle ilgili bilgiler bulunur. Bön *Tenjuru* ise üç metin kategorisine ayrılır: Dış dünyayla ilgili olan ilk metin grubu, Budist Vinaya, Abhidharma ve Sutralar üzerine yapılmış yorumlardır. Bu metinler Bön *Kanjur*'unun ilk iki bölümüne tekabül eder. İç âlemle ilgili ikinci bölüm, Tantralarla ilgili yorumları ve büyüler üzerine yapılan ritüelleri içerir. Bön *Kanjur*'undaki *rGyud*'un yorumudur. Son metin grubu ise Gizli Bölüm olarak adlandırılır. Çeşitli meditasyon uygulamalarını, gramer, mimari ve tıp üzerine yazılmış metinleri içerir.⁵³

Bön geleneğine göre, Tibet'e seyahati sırasında Tönpa Şenrab henüz hazır olmadıkları gerekçesiyle Bön'ün dokuz ilkesinden sadece sebeplerle ilgili ilk dört ilkesini Tibetlilere öğretti ve Tibet'e Bön öğretiler-

51 Tibet Budizmi'nin kutsal kitap külliyatını *Kanjur* ve *Tenjur* adında iki koleksiyon oluşturur. (Buda) Sözü'nün Çevirisi anlamına gelen *Kanjur* (Bka-gyur) 108 ciltten oluşur. Manastır hayatına dair keşişlik kuralları, Bodhisattvaların özellikleri, özel ayin ve tefekkürle ilgili öğretileri içerir. Öğretilerin Çevirisi anlamında *Tenjur* (Bstan-gyur) ise başta *Kanjur* olmak üzere Sutra ve Tantra metinlerinin yorumudur. Dilbilgisi, mantık, tıp, şiir ve astroloji ile din adamlarının hikayeleri ve çeşitli varlıkları öven ilahileri içerir. Yaklaşık 225 ciltten oluşur (Sümer, *Lotusun İçindeki İnci*, 97-101; Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 55, 107).

52 Pracnaparamita ve bu edebiyatın en önemli metinlerinden *Vacraçchedika Pracnaparamita Sutra*'nın (Elmas Sutra) Türkçe çevirisi için bk. *Elmas Sutra-Vacraçchedika Pracnaparamita Sutra*.

53 Per Kvaerne, "The Canon of the Tibetan Bonpos, Part One", 23-27; Kvaerne, "Bon", 2/1008; Karmay, "A General Introduction to the History and Doctrines of Bon", 190.

rinin tamamının ileriki bir zamanda verileceğini söyledi. Tönpa Şenrab'ın ölümünden sonra, onun en yakın müritlerinden *Muco Idem-drug*, Tönpa Şenrab'ın yaşarken öğrettiği tüm öğretilerini düzenledi. MÖ 10. yüzyılda "dört büyük âlim" tarafından Bön öğretisinin sonuçla ilgili beş ilkesi ve diğer öğretiler Tibetçe olarak düzenlendi. *Bönpolar*, günümüzde uyguladıkları pratiklerin bu düzenlemeye dayandığını düşünürler. Dolayısıyla, eski dönemlerden itibaren gelişmiş bir Tibet edebiyatının olduğuna inanan *Bönpolar*, Tibet kültürünün MS 7. yüzyılda başladığını kabul etmez. Daha önce de söylediğimiz gibi, Budizm Tibet'e ilk olarak MS 7. yüzyılın ortalarında Hindistan'dan gelmiş ve özellikle Kral Trisong Detsen döneminde Budizm'in devlet dini olarak kabul edilmesiyle *Bönpolar* baskı yapılmıştır. Bön geleneğine göre, bu dönemde birçok Bön metni ve mekânı zarar görmüştür. Bön taraftarlarından Budizm'e geçmeleri istenmiş, bunu reddeden birçok *Bönpo* Tibet'i terk etmiş ya da ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bu baskılar başladığında Bön ustaları, Bön metinlerinin birçoğunu doğru zaman geldiğinde keşfedilmeleri için saklamışlardır. "Gizli Hazine-ler" (*Bön ter*) olarak adlandırılan bu metinler, ilk olarak MS 913'te keşfedilmiştir. Ancak, asıl büyük keşifler ve keşfedilen bu metinlerin (*terma*) kodifikasyonu MS 1017'de *Tertön* (büyük hazineyi keşfeden) unvanlı Şencen Luga (Shen Chen Luga, 969-1035) tarafından gerçekleştirilmiştir. Şencen Luga, Bön öğretilerini sistemleştirmiş ve yaymıştır.⁵⁴ *Kanjur* ve *Tenjur* şeklindeki ikili sınıflandırmanın her ne kadar MS 11. yüzyılda olduğu düşünülse de bu metinlerin kanonik olarak kabul edilmelerinin 1450 yıllarında gerçekleştiği ileri sürülmüştür.⁵⁵

Bön *Kanjuru* ve *Tenjuru*'nu oluşturan kitaplarının büyüklüğü hakkında farklı çalışmalar yapılmış ve farklı rakamlar verilmiştir. Örneğin, Menri Manastırı'ndaki bir katalogta *Kanjur*'un 175, *Tenjur*'un ise 131 ciltten oluştuğu,⁵⁶ Sharu Manastırı'nda ise sırasıyla 140 ve 160 ciltten oluşan bir külliyyatın bulunduğu bilgisi verilmiştir.⁵⁷ Yine, *Kanjur* Çin'in Siçuan eyaletinde 1985'te 154 cilt, 1987'de 192 cilt olarak, *Tenjur* ise 1998'de 300 ciltten fazla olmak üzere farklı şekillerde basılmıştır.⁵⁸

54 Dakpa, *Opening the Door to Bön*, 13-15.

55 Kvaerne, "The Canon of the Tibetan Bonpos, Part One", 39; Karmay, "A General Introduction to the History and Doctrines of Bon", 189; Gurung, *The Emergence of a Myth*, 31.

56 Martin vd., *A Catalogue of the Bon Kanjur*, 10.

57 Martin vd., *A Catalogue of the Bon Kanjur*, 1.

58 Martin vd., *A Catalogue of the Bon Kanjur*, 2-3; Bön *Kanjuru*'na ve *Tenjuru*'na ait yaz-

3.3. İlkeler

Bön geleneği tüm düzenin kusurlu olan bu dünya âlemi ile en yüksek varlıkların bulunduğu mükemmel âlemden oluştuğunu düşünür. Var olan her canlı altı farklı alanda dünyaya gelir. Bunlardan aşkın varlıklara, insanlara ve titanlara (yarı tanrısal varlıklara) ait olanlar yüksek; hayvanlara, azap çeken ruhlara ve cehennemliklere ait olanlar ise alçak olarak nitelendirilir. Bu dünyada doğan hiçbir canlı mükemmel değildir. Varlıkların önceki hayatlarındaki kötü fiillerinin etkisi onları yeniden doğuma yönlendirir (Karma inancı). Bir kimsenin üstün ruhi olgunluklara ulaşması, tamamen arınması, kendisini bu kusurlu dünyaya bağlayan yasalardan kurtarıp yüksek gerçekliklere ulaşması ancak iyi amel ve erdemli bir hayatla mümkündür. Bunun yöntemleri de Tönpa Şenrab ve Bön bilgeleri tarafından öğretilir. Bu mertebeye erişmek isteyen bir insan, gönüllü olarak keşişliği benimsemelidir. Sıradan bir kimse de rûhî olgunluk arayışında olabilir. Ancak bir kimsenin en yüksek rûhî olgunluk seviyelerine ulaşmasının yolu manastır hayatına girmesinden geçer. Bu yüzden manastır hayatı Bön dininin önemli bir parçasıdır.⁵⁹

Sıradan insanlar ve manastır hayatına girenler tarafından yerine getirilmesi gereken bazı şartlar vardır.⁶⁰ Bunlar ikisi alt, ikisi de üst seviye olmak üzere dört farklı yemin olarak ifade edilir. Sekiz şarttan oluşan ve temel yeminler olarak bilinen *Nyenne*, sıradan insanlar tarafından yerine getirilir. On beş şarttan oluşan *Genyen* Yeminleri, bir keşiş ya da kadın keşişin manastır hayatına girişi esnasında yapılan yemindir. *Tsang-Tsug* Yeminleri, temel yeminlerin geliştirilmiş bir biçimidir ve yirmi beş

malar, bunların Tibetçe basımları ve Batı dillerine yapılan çevirileri hakkında katalog için bk. Martin vd., *A Catalogue of the Bon Kanjur*, 21-510; Kvaerne, "The Canon of the Tibetan Bonpos, Part Two", 96-144.

59 Skorupski, "Tibetan gYung-Drung Monastery at Dolanji", 36-37.

60 Budizm'de erkek ve kadın ayrı ayrı olmak üzere sıradan insanların, manastır hayatına yeni başlayanların ve manastırda bulunanların yerine getirmek zorunda oldukları belli sayıda şartlar vardır (*Pratimokṣa*). "Kurtuluş" veya "özgür kalma" anlamına gelen *Pratimokṣa*, teknik olarak keşişlerin kurtuluş için uyması gereken manastır kurallarıdır. Budizm'in farklı okullarında, manastır hayatına dair kuralların yazıldığı Vinaya-pitaka'nın farklı versiyonları bulunduğu için bu kuralların sayısı da değişir. Örneğin, *Pratimokṣa*'nın Tibet Budizmi'nde takip edilen yolu olan *Mulasarvastivada*'da keşişlerin 258, kadın keşişlerin 354 şartı yerine getirmeleri beklenir. Bk. Tsomo, "Pratimoksa", 2/667-668 ve Irons, *Encyclopedia of Buddhism*, 389-390; Manastıra giriş kuralları için bk. Turan, *Budizm'de Manastır Hayatı*, 57-76 ve Karataş, "Budizm'in Erken Döneminde Kadın", 238-240.

maddeden oluşur. Son olarak da manastır hayatı yaşayan keşişler için 243 şarttan oluşan *Drang Song*, kadın keşişler için 360 şarttan oluşan *Gelong Yeminleri* vardır.

Nyenne genellikle inançlarını en iyi şekilde yaşamak ve ruhi olgunluğa erişmek isteyen sıradan insanlar tarafından icra edilir ve sekiz şarttan oluşur. İlk dördü temel şartlardır: Cana kıymaktan, verilmeyeni almaktan, yalan söylemekten ve zinadan kaçınmak. Kalan dördü ise bunlara göre şekillenir: İçki içmekten, et yemekten, öğle yemeğinden sonra bir şey yemekten ve haz verici şeylerden (şarkı söylemek, dans etmek, sigara içmek ya da uyuşturucu kullanmak gibi) kaçınmak.

Toplamda on beş şartı bulunan *Genyen* ise keşişlik hayatlarına başlarken yerine getirilir. İlk beşi giyimle ilgilidir: Üstüne meşam adı verilen kolsuz bir gömlek giymek, altına diğer keşişler gibi etek giymek, atkı ya da şal kullanmak ve kolları uzun bir ceket giymek, deriden ayakkabı giymek. İkinci beş yemin, davranışlarla ilgilidir: Öfkeye kapılıp öldürmemek, nefesine uyup hırsızlık yapmamak, karmanın sebebini bilmediğinde umursamaz davranmamak, kibir ve gurura kapılıp küstahça davranmamak ve kıskançlığa kapılıp dedikodu yapmamak, yalan söylememek. Son beş şart ise düzenle ilgilidir: Abdeste benzer bir şekilde temizlik yapmak, tavaf ve secde yapmak, *tša-tša*⁶¹ ve *çörten*⁶² yapmak, ibadet esnasında saf su sunmak ve sonuncusu da ibadetlerde kullanılan materyaller gibi insanda faziletin oluşmasını sağlayan eşyalar kullanmak.⁶³

Manastır hayatına yeni başlayanlar, yirmi beş yeminden oluşan *Tsang-Tsug* Yeminlerini yerine getirmekle sorumludur. Manastıra kabul edildiğinde o kimsenin önce saçları kesilir, ardından da manastıra özgü elbiselerle bir keşişte bulunması gereken dilenci taşı, dilenci sopası, iğne kutusu, tespih ve tıraş bıçağı gibi değişik eşyalar kendisine verilir. Ayrıca kendisine yeni bir isim verilir. Daha sonra şu yirmi beş yemini yerine getirmesi beklenir: İlk dördü yukarıda açıklanan temel yeminlerdir. Altısı,

61 *Tša-tša*, kalıp halinde kilden yapılmış küçük dinî objelerdir. Bunlar güneşin altında kurutulup boyanır, sunu için kullanılır (Bk. Şekil 6).

62 *Çörten*, Tibet coğrafyasında Budizm'deki stupanın karşılığı olarak kullanılır. Anıtsal bir taş veya kerpiç yapı olan *çörten*, kutsal görülen kimselerin kalıntılarının bulunduğu yerlerdir. Bir *çörten*, bu kimselerin yaşamlarındaki önemli olayların yerlerine de işaret edebilir.

63 Rinpoche, *The Four Wheels of Bön*, 48-49; De Belt, *Ani-La The Nuns From Redna Menling*, 37, 88; Snellgrove, *The Nine Ways of Bon*, 131, 135.

şu davranışlardan kaçınmaktır: Boş konuşmak, kötü söz söylemek, insanların arasını açmak, kötü zanda bulunmak, şeytânî düşüncelerde olmak, dinden çıkmak. Dört tanesi diyetle ilgilidir: Alkol almamak, et yememek, sarımsak yememek, öğleden sonra yemek yememek. Oturma şekli ve tasarruflarla ilgili yeminler altıdır: Yüksek bir yere oturmaktan kaçınmak, renkli oturma örtüsü sermekten kaçınmak, değerli taşlarla süslü koltuklara oturmaktan kaçınmak, altın ve gümüş kullanmamak, takı takmamak ve parfüm kullanmamak, şölenlere katılmamak. Son beş yemin çeşitli kurallarla ilgilidir: Bir keşiş saçını tıraş etmeli ve el tırnaklarını kesmelidir; temiz olmalı ve düzenli yıkanmalıdır; ancak bir keşişin kullanması gereken eşyaları taşımalı ve yalnızca bunları kullanmalıdır; yalnızca manastıra özgü elbiseler giymelidir ve yeni bir isim kullanmalıdır. Dördüncü ve son yemin türü, manastır hayatına tam olarak kabul edilmiş ve belli bir seviyeye ulaşmışlar içindir. Bunlar, çok daha ağır şartları içerir ve keşişler için 243 şarttan (*Drang Song*), kadın keşişler için ise 360 şarttan (*Gelong*) oluşur.⁶⁴

3.4. Zogçen (Dzogchen /Büyük Mükemmeliyet)

Tibet Budizmi'nin *Nyingma* ekolünde ve Bön geleneğinde en yüksek öğreti olarak görülen *Zogçen* uygulaması, kişiyi yaşarken aydınlanmaya götürdüğüne inanılan bir yoldur. Bu öğretilerde, tüm bilinçli varlıklarda mutlak bilginin var olduğu düşünülür. *Zogçen* uygulaması yoluyla bilinçli varlıklar bu bilginin farkına varabilir. Doğal durum olarak da bilinen bu mutlak bilgi durumu, tüm fenomenlerin temel doğası olarak da görülür. *Zogçen* öğretisine göre bu doğal durum, her bireyde o bireyin var olduğundan beri var olan içsel saflığı temsil eder. Başarılı bir *Zogçen* ustası bu doğal durumun ne olduğu hakkında doğru bir yönlendirme yapabilir. *Zogçen* öğretisinde başarılı bir usta, doğal durumu kendi içinde deneyimleyen ve bu halini istikrarlı bir şekilde devam ettirebilen kişidir. *Zogçen* öğretisi, her bireyin yaratılıştan getirdiği bir içsel saflığının, *bodhiçitta* adı verilen uyanış bilincinin ya da farkındalığının olduğunu savunur. Kişi bu bilinci bulmak için kendi iç âlemine dönmelidir. Bu öğretiyi yoluyla bireyin kendi içindeki gerçek doğasını oluşturan, doğuştan getirdiği saf ve açık farkındalık durumuna (*rig pa*) ulaşması ve bunu devam ettirmesi amaçlanır. *Bönpolar* için *Zogçen*, Bön'ün Dokuz Yolu'nun özüdür.⁶⁵

64 Skorupski, "Tibetan gYung-Drung Monastery at Dolanji", 37-38.

65 Jurkovic, "Prayer to Ta pi hri tsa - A short exposition of the Base, the Path and the Fruit

Zogçen, anlam ve terminoloji bakımından hem *Nyingma*'da hem de Bön'de esasen aynıdır ve her ikisi de MS 8. yüzyıldan günümüze kadar kesintisiz bir aktarım zincirine sahip olduklarını,⁶⁶ ancak öğretinin köken olarak farklı coğrafyalarda ortaya çıkıp Tibet'e geldiğini iddia eder. *Nyingma*'ya göre Hindistan'da ortaya çıkan bu öğretiyi, Tibet'e çeviriler yoluyla ve daha çok MS 8. yüzyılın ikinci yarısında Tibet'te Tibet Budizmi'ni kuran Padma Sambhava ve öğrencilerinden Vairotsana (Vairochana olarak da bilinir) sayesinde ulaştırmıştır. 8. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Vimalamitra ve Srisimha adındaki büyük bilgiler tarafından uygulanan ve yaygınlaştırılan *Zogçen* öğretisi, 9. yüzyılda Tibet İmparatorluğu'nun dağılmasından kısa bir süre sonra çoğunlukla unutulmuştur. Ancak, 10. yüzyılda yapılan keşiflerle ortaya çıkarılan ve "Hazineler" olarak adlandırılan metinler sayesinde bu öğretiyi tekrar gündeme gelmiş ve en azından 10. yüzyıldan günümüze kadar *Nyingma*'da uygulanagelmiştir. Bön ise, bu öğretinin Tazik bölgesinde, MS 5. ila 7. yüzyıllar arasında hüküm süren Zhang Zhung krallığında ortaya çıktığını ve bu bölgeden Tibet platosuna geldiğini savunur. Zamanla Tibet'e yerleşen ve Tibetçeye tercüme edilen *Zogçen* öğretisi, bölgede yaygınlaşmış ve batıdaki rakiplerini gölgede bırakmıştır. Bön geleneği içinde çeşitli dönüşümler geçiren bu öğretinin günümüzdeki biçiminin büyük ölçüde, *Nyingma*'dakine benzer şekilde, keşfedilen "Hazineler"e dayandığı ileri sürülmektedir.⁶⁷

Bön geleneğinde *Zogçen*'nin üç farklı biçimi vardır. İlk ikisi, hazine metinlerine (*terma*), üçüncüsü ise bu öğretiyi uygulayan ustaların aktarımına (şifahi geleneğe) dayanır. *Zogçen*'nin ilk döngüsüne *A-khrid* denir. Bu öğretiyi, kişiyi (*khrid*) başlangıçta var olan ilk duruma (*A*) yönlendirir. Bu geleneğin kurucusu, genellikle *Dampa* (kutsal kişi) olarak bilinen Gongdzö Ritro Şenpo'dur (1038-1096). Tönpa Şenrab'a atfedilen metinlere yaptığı ilavelerle bir gelenek oluşturan Gongdzö, seksen oturumlu bir teknik oluşturmuştur. Görüş, tefekkür ve davranış olarak üç bölümden oluşan bu ilkeleri, birkaç haftada gerçekleştirilen seksen oturumda başarılı bir şekilde yerine getiren bir kişi *Togdan* (kavrayış sahibi) unvanını alır. Zaman-

in Bon Dzogchen teachings", 5-6; Rossi, *The Philosophical View of the Great Perfection*, 20-21.

66 Reynolds, *The Oral Tradition from Zhang-Zhung*, 3.

67 Germano, "Dzogchen", 4/2545-2546; Karmay, "A General Introduction to the History and Doctrines of Bon", 213-214.

la düşürülen oturumların sayısı günümüzde on beşle sınırlandırılmıştır.⁶⁸

İkinci sistemin adı, *Zogçen*'dir. Buradaki *Zogçen* tabiri ile öğretinin genel anlamdaki adı olan *Zogçen* birbirlerinden farklıdır. Bu sistem, 1080'de büyük tertön Zhodton Ngodrub tarafından yeniden keşfedilen "*rDzogs-chen yang-rtse'i klong-chen olan*" (Büyük Mükemmellik olan En Yüksek Zirvenin Muazzam Genişliği) adlı metne dayanır. Bu metnin önemi, Lhodrak kentinde Khumthing tapınağındaki *Vairoçana*⁶⁹ heykelinin arkasında saklı bir şekilde bulunmasından kaynaklanır. 8. yüzyılda Lişu Tagring olarak bilinen bir Bön ustası tarafından yazıldığına inanılan metin, Bön *Tenjur*'unda yer alır. Bu öğretiyi, *Nyingma*'da uygulanan ve "*Semde*" olarak bilinen *Zogçen* tekniğiyle doğrudan ilgilidir.⁷⁰

Bön geleneği içindeki *Zogçen* öğretilerinin üçüncüsü ve en önemli meditasyon sistemi, Zhang-zhung topraklarından şifahi aktarımla biçimlenen *Nyan-rgyud*'dur (şifahi aktarım). Orijinal şekliyle ilk olarak Tönpa Şenrab tarafından ortaya konulduğuna inanılan bu tekniği, geleneğe göre, MS 7. yüzyılda Zhang-zhung topraklarında yaşayan ve *Zogçen*'i bir mağarada dokuz yıl boyunca uyguladıktan sonra aydınlanan Tapihritsa, Tibetli Bön ustası Gyerpung Nangzher Lodpo'ya öğretmiştir. Zamanla Tibetçeye çevrilen bu kurallar, *Bönplar* arasında yaygın bir şekilde uygulanmıştır. *Terma* metinlerinde yer almayan, doğrudan şifahi bir aktarım yoluyla Tönpa Şenrab'a dayandığı düşünülen bu öğreتيye ait metinler Bön *Kanjur*'unda kendine yer bulmuştur.⁷¹

68 Reynolds, *The Oral Tradition from Zhang-Zhung*, 16; *Zogçen* öğretisinin *A-Khrid* meditasyon tekniği hakkında bk. Kvaerne, "Bonpo Studies: The A Khrid system of Meditation", 19-50; Kvaerne, "Bonpo Studies: The A Khrid system of Meditation (Part II The Essential Teachings of the A Khrid System)", 248-332.

69 *Vairoçana*, Tibet Budizmi başta olmak üzere birçok Budist ekolünde beş *Dhyani Buddha*'dan biridir (Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 17, 75, 206).

70 Namdak, *Bönpo Dzogchen Teachings*, 22; Kvaerne, "'The Great Perfection' in the Tradition of the Bonpos", 70-71; O'Donovan, "The Great Perfection of Non-Sectarianism: rDzogs chen in the Bon and Buddhist Traditions of Tibet", 58.

71 Namdak, *Bönpo Dzogchen Teachings*, 23-24; Kvaerne, "'The Great Perfection' in the Tradition of the Bonpos", 71; Nyan-rgyud sistemi için bk. Reynolds, *The Oral Tradition from Zhang-Zhung*, 17-192; Batı'da, Bön *Zogçen*'i üzerine yapılan çalışmalar için bk. Rossi, *The Philosophical View of the Great Perfection*, 33-36.

3.5. Cenaze Törenleri

Keşişlerin dinî faaliyetleri genel olarak iki türdür. İlki, Tönpa Şenrab ve önemli diğer figürlerin doğum ya da ölüm günleriyle ilgili dinî takvimi belirlemek ve metin çalışmaları yapmaktır. Bu faaliyetler, din adamı sınıfından olmayan sıradan insanların dâhil olmadığı çalışmalardır. İkincisi ise doğrudan sıradan insanlarla ilgilidir. Sıradan insanların aileleri için Bön keşişleri tarafından manastırlarda ya da bireylerin evlerinde ritüeller yapılır. İşte Bön inancında kişinin ölümünden sonra yapılan ölüyle ilgili ritüeller bu ikinci kategoriye girer; ölü'nün akrabaları tarafından bu keşişler görevlendirilir ve genellikle iki veya üç keşiş tarafından evin bir odasında cenaze ritüelleri icra edilir.⁷²

Bir *Bönpo* için ölümünden sonra üç ayrı tören yapılır. İlki, ölümden hemen sonra keşiş tarafından yapılan bilinç aktarımı (*pho-ba*) törenidir. *Bardo*⁷³ adı verilen ara durumdan kurtuluşla ilgili metinler okunur. Keşişler tarafından Tibet Budizmi'ndekine benzer metinlerin üç gün ve gece okunduğu bu törende, ölen kişinin bilincinin ölüm sonrasında barışçıl ve barışçıl olmayan varlıklarla karşılaşacağına ve okunan bu duaların ona yardımcı olacağına inanılır.⁷⁴ Bu evrede, asıl törene hazırlık da yapılır. Törende kullanılacak malzemeler bir araya getirilir, kötü ruhlar kovulur, bir mandala yapılır ve varlıklar çağrılarak onlardan mandaladaki yerlerini almaları istenir. Başta Kuntu bZangpo⁷⁵ olmak üzere diğer aşkın varlıklara

72 Kvaerne, *Tibet Bon Religion A Death Ritual of The Tibetan Bonpos*, 11.

73 Tibet Budizmi'nde ölen canlıların yeniden dünyaya gelene kadar geçici bir bedene yerleştikleri düşünülür. Bu ara varlık ya da ara seviyeye *bardo* adı verilir. *Bardo* durumundaki bir varlığın yaşadığı bu tecrübe, onun daha aşağı ya da yüksek seviyeli bir varlık olarak yeniden doğmasına sebebiyet verebilir. Tibet'in Ölümler Kitabı olarak bilinen *Bardo Thödol*, ölüm olayından tekrar doğuma kadar karşılaşılan koşulları ve geçirilecek bilinç hallerini ayrıntılı bir biçimde açıklayan ve bu durum karşısında ruha rehberlik yapan bir kitaptır. (Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 35-36; Şarafullina, *Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları*, 71-73). *Bardo Thödol*'un Türkçesi için bk. *Tibet'in Ölümler Kitabı*, 19-95.

74 Kvaerne, *Tibet Bon Religion A Death Ritual of The Tibetan Bonpos*, 11-12; Bön geleneğinde okunan *bardo* metinleriyle ilgili bk. Lauf, *Secret Doctrines of the Tibetan Books of the Dead*, 156-169.

75 Kuntu bZangpo, Bön geleneğinde, her şeye egemen olan ve tüm bilgilerin kendisinden kaynaklandığı yüce varlık olarak kabul edilir. Cenaze törenlerinde yapılan ritüelin amacı, ölü'nün bilincini onunla yani nihai gerçeklikle birleştirmektir. Kuntu bZangpo, *Nyingma* okulunda Samantabhadra Bodhisattva olarak bilinir (Kvaerne, *The Bon Religion of Tibet*, 29; Kaya, *Buddhizm Sözlüğü*, 165-166).

dualar edilir.⁷⁶

İkinci ve asıl tören, ölümden üç gün sonra yapılır. Bu törende ölen kişinin bilinci nihai kurtuluşa yönlendirilir. Bu ritüelde, görevli keşiş bir dizi ritüel kartı (*tsag-li*, bk. Şekil 1) tutar. Ölen kişiyi temsil eden temsîlî bir kukla (*byang-bu*, bk. Şekil 2) önünde bu kartları tutarak ölünün bilinci çağrılır. Yaklaşık iki saat süren bu ritüelde ölünün nihai kurtuluşunun gerçekleştirilmesi amaçlanır. Tören, ölünün evinde gerçekleştirilir. Ceset, ritüelin yapıldığı evin küçük bir odasına, bir perdenin arkasına konulur. Üç keşiş, davul, çan ve zil sesleri eşliğinde ritüel boyunca çeşitli dualar eder. Ritüel, bir fidye (*glud*) sunulmasıyla başlar. Bu, ölüyü temsil eden bir adam şeklindeki küçük bir hamur figürüdür. Keşiş, bu figürü eline alır ve ritüeli tehdit edebilecek kötü ruhlara sunar. Yine dualar eşliğinde bu fidye evden çıkarılır. Böylelikle kötü ruhlar kovulduktan sonra ölünün bilinci çağrılabilir. Çağrılan bu bilincin, kuklaya yerleştiği ve onunla bedenleştiği düşünülür. Artık ölünün varlığı yaşayanlarınkı kadar gerçektir ve orada bulunur. Böylece, odada bulunan cesedin bilinç ya da ruhla bir ilişkisi kalmamıştır. Bunu, artık ölünün bedeni olarak görülen kuklaya arınma suyu serpilmesi ve ölüyü acılardan kurtaracağına inanılan altı harfin kukla üzerine çizilmesi izler.⁷⁷

Ritüel, ölen kişiye dünyevî ya da ruhsal niteliklerin tasvir edildiği adakların sunulmasıyla devam eder. Bu nitelikler, töreni yöneten keşiş tarafından kuklaya tek tek gösterilen ve yanına yerleştirilen ritüelde kullanılan kartlarda tasvir edilirler. Kartlar, kuklanın önüne yerleştirilir. Ölüye belli bir sırayla sunulan bu kartların dünyevî niteliklerle ilgili olanları, ölünün bu hayatta kullandığı ve şu anki durumunda özlem duyduğu tahmin edilen çeşitli eşyaların tasvirleriyle ilgilidir. Örneğin, ilk kart ölü için uygun bir kalacak yeri simgeler. Ruhsal niteliklerle ilgili olan kartlarda ise altı hayvan tasviri vardır: Yak, at, koyun, *khyung* (bir tür mitsel kuş), ejderha ve aslan. Bu hayvan tasvirlerinin her birinin bir anlamı olduğu bilinmektedir. Örneğin, yak kötü ruhlarla savaşır; at, ölen kişinin bineği olarak hizmet eder; koyunlar ise ölümler diyarına yol yapar. Böylece ölen kişinin ihtiyaç duyduğu dünyevî ya da ruhsal nitelikleri karşılanmış olur ve bu sayede ölü, varlıklarla artık yüzleşebilir. Keşiş, her biri ayrı bir kart üzerinde tasvir edilen dört grup aşkın varlığın tasvirlerini kuklaya göste-

76 Brauen & Kvaerne, "A Tibetan Death Ceremony", 13.

77 Kvaerne, *Tibet Bon Religion A Death Ritual of The Tibetan Bonpos*, 14-16.

rir. Bu kartlar aşkın varlıkların tasvirleri olduğu için sunu olarak görülmezler, bu yüzden diğer sunular gibi kuklanın yanına bırakılmaz, sunak üzerine yerleştirilirler. Ayinin bu kısmı, tüm aşkın varlıklara un, bisküvi, çay gibi yiyeceklerin sunulmasıyla devam eder. Sunular demir bir tabak içine konur. Daha sonrasında bu demir tabak içindeki sunular yakılır ve alev çanağı dışarıya atılır.⁷⁸

Ölen kişi artık dünyevî varoluş olarak adlandırılabilir şeyin ötesine geçmiştir. O şimdi, nihai kurtuluştan önceki varlık alanına girmeye hazırdır. Bu varlık alanı, dünyevî alanın ötesinde olduğu için, ölünün bir dizi kutsama ile güçlendirilmesi gerekir. Kuklayı tutan keşiş, töreni yöneten daha üst düzeydeki keşişin önünde çömelir. Baş keşiş, uygun bir kart ile kuklaya dokunarak kutsamaları gerçekleştirir. Bu kutsamalar sonrasında ölen kişinin artık doğum ve ölüm döngüsünden kurtulan, Budist terminolojide *bodhisattva* kavramına karşılık gelen, değişmez/ebedî manevi bir yüksek düzeye (*gyungdrung sems dpa*) ve böylece nihai kurtuluşa götüren on üç aşamalı yola ulaştığına inanılır. Bu on üç aşamanın her biri, bir kart ile sembolize edilir. Bu tür kartlardan oluşan bir sıra, cesedin yanından başlayarak ve çapraz olarak sunağa doğru olacak şekilde yere yerleştirilir. Kukla, ilk karta yerleştirilir ve daha sonra her aşamanın özellikleri okunur, dualar edilir ve bir kart ilerletilir. Kart sırasının sonuna Kuntu bZangpo'yu gösteren bir kart yerleştirilir. Ölen kişinin nihai kurtuluşu, ifade edilemez mutlak hakikatin kişileştirilmesi olan Kuntu bZangpo ile birleştiğinde gerçekleşecektir. Bununla birlikte, bu nihai birleşme gerçekleşmeden önce, doğum ve ölüm döngüsü içinde varoluşun altı durumunda yeniden doğuşun artık mümkün olmadığı gerçeği ritüel olarak kanıtlanmalıdır. Bunun için baş keşiş, kuklayı sol eliyle tutar ve yanan bir tütsü çubuğuyla ayinin başında bu kuklanın üzerine yazdığı altı harfi birer birer yakar. Her yeniden doğuş durumu ortadan kaldırıldığında, baş keşiş parmaklarını şıklatır. Ritüelin son kısmı, ölen kişinin bilincinin nihai bir kurtuluş durumuna aktarımıdır (*pho-ba*). Baş keşiş, üzerine giydiği palto ya da pelerin benzeri kıyafetini başının üzerine çeker ve meditasyona başlar. Baş keşiş bu meditasyonda ölünün bilincini önce kendisinininkiyle sonra da Kuntu bZangpo ile birleştirir. Ölen kişinin böylece kurtuluşa kavuştuğuna inanılır, hemen ardından da baş keşiş meditasyondan çıkar. Artık ölünün bilincini içermeyen kukla parçalanır ve yakılır. Külleri korunur ve *tsa-tsa* yapmak için kullanılmak üzere toprakla karıştırılır. Böylelikle

78 Kvaerne, *Tibet Bon Religion A Death Ritual of The Tibetan Bonpos*, 17-23.

ritüel tamamlanır ve keşişlere öğle yemeği ikram edildikten sonra küçük bir miktar para verilir.⁷⁹

Ölünün arkasından yapılan ayinlerin üçüncüsü, ertesi sabah erkenden güneş doğmadan önce, üç keşiş ve ölü yakınları tarafından evin arkasındaki bir alanda cesedin yakılması törenidir.⁸⁰ Ceset, önceden erkekler tarafından hazırlanan odunların arasında yüzü yukarı bakacak şekilde yatırılır. Cesedi kimin yakması gerektiğine dair bir kural yoktur, herhangi bir akraba bunu yapabilir. Yakma işleminden sonra, küllerin bir kısmı toprakla karıştırılıp manastırın arkasında yer alan penceresiz küçük bir yapıda muhafaza edilmek üzere *tsa-tsa* haline dönüştürülür. Ölen kişinin nihai kurtuluşu zaten elde ettiği varsayıldığından, cesedin yakılması ve sonrasında yapılan ritüeller ölünün yararından ziyade onun geride kalan akrabalarına fayda sağlar. Ölü yakma sonrasında, törene katılanlar üzerlerine kutsal su serperek, vücutlarına ve başlarına tütsü dumanı çekerek kendilerini arındırırlar.⁸¹

4. Günümüzdeki Durumu

7 Ekim 1950'de Tibet'e giren Çin Halk Cumhuriyeti, bölgeyi kısa süre içinde ele geçirmiştir. Tibet hükümeti, 23 Mayıs 1951'de on yedi maddelik anlaşmayla Çin'in hâkimiyetini tanımıştır. Ancak, sonraki süreçte yaşanan baskıcı politikalar neticesinde 10 Mart 1959'da Tibet'in birçok yerinde ayaklanmalar başlamıştır. Çin'in çok sert bir şekilde karşılık ver-

79 Kvaerne, *Tibet Bon Religion A Death Ritual of The Tibetan Bonpos*, 23-26; Ölümünden üç gün sonra yapılan bu asıl törenle ilgili anlatı, Per Kvaerne'nin iştirak ettiği 13 Ekim 1981'de Hindistan'ın Himaçal Pradeş bölgesindeki Solan kenti yakınlarındaki Dolanji yerleşim yerinde yaşayan Bön topluluğunda gerçekleştirilen bir cenaze törenindeki gözlemlerine dayanmaktadır (Kvaerne, *Tibet Bon Religion A Death Ritual of The Tibetan Bonpos*, 11-26); Kvaerne'nin anlatısıyla hemen hemen aynı olan ve 1972'de aynı yerde Martin Brauer'in yaptığı gözleme dayalı bir diğer anlatı için bk. Brauen & Kvaerne, "A Tibetan Death Ceremony", 12-22; Nepal'in Mustang bölgesi yakınlarındaki Bön topluluğunda gerçekleştirilen bir cenaze töreni için bk. Ramble, "Status and Death: Mortuary Rites and Attitudes to the Body in a Tibetan Village", 333-359.

80 Tibet Budizmi'nde her ne kadar farklı defin törenleri yapılsa da en dikkat çekici olanı, cesetlerin genellikle görevliler tarafından parçalanıp iskelet haline gelene kadar yırtıcı kuşlar tarafından yenilmek üzere "gökyüzü gömütleri" adı verilen kayalıklara bırakılması törenidir (Şarafullina, *Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları*, 78-81; Kerrigan, *Ölümün Tarihi*, 8-10).

81 Kvaerne, *Tibet Bon Religion A Death Ritual of The Tibetan Bonpos*, 12; Ishii, "Bon, Buddhist and Hindu Life Cycle Rituals: A Comparison", 365-366.

diği bu ayaklanma sonucunda iki bin ila on bin arasında Tibetlinin öldüğü düşünülmektedir. 16 Mart 1959'da Tibet'in ruhani lideri 14. Dalay Lama Tenzin Gyatso'nun (d. 1935) Tibet'ten ayrılıp Hindistan'a gitmesiyle 80 bin civarında Tibetli erkek, kadın ve çocuk da Tibet'ten Hindistan ve Nepal'e sığınmıştır. Hindistan hükümeti ve çeşitli uluslararası kuruluşların yardımıyla, Himalaya Dağları boyunca farklı birçok yerde bir dizi mülteci kampı ve Hindistan'ın Dharamsala bölgesindeki McLeod Ganj yerleşim yerinde 1960'ta sürgündeki Tibet hükümeti kurulmuştur.⁸² Günümüzde, resmi temsil makamı olarak görülen Merkezî Tibet Yönetimi'nin (Central Tibetan Administration) 2010'da yayımladığı verilere göre 128 bin civarında sürgünde yaşayan Tibetli vardır.⁸³

Çoğunlukla Tibet Budizmi'ne mensup bu göçmenlerin arasında, her ne kadar sayıları az da olsa *Bönpolar* da vardı. Çoğunlukla yol işçisi olarak çalıştıkları Hindistan'ın Kulu ve Manali bölgelerine göç ettiler. Ancak, Hindistan ve Tibet arasındaki iklim farklılıkları ve hayır kurumlarından çok az yardım almaları nedeniyle zor şartlar altında yaşadılar. Tibet'teki en önemli Bön manastırı olan ve dinî merkez olarak kabul edilen Menri Manastırı'nın baş keşişi ve tüm *Bönpoların* 32. ruhani lideri Sherab Lodro (1935-1963) da dâhil olmak üzere göç eden pek çok kişi öldü. 1970'lerin ortalarından itibaren uygun bir mülteci yerleşimi kurmak için çaba gösterildi. Tenzin Namdak'ın çabalarıyla Dolanji'de 1967'de Bön inancına mensup Tibetli mülteciler için resmi olarak bir yerleşim yeri kuruldu. Tibet'teki ruhani merkez Menri Manastırı'nın Thobgyal adındaki bir köy yakınlarında bulunmasından dolayı, Dolanji'deki yeni yerleşim yeri *Thobgyal Sarpa* (Yeni Thobgyal) olarak adlandırıldı. Burada, 1959'da Çin tarafından yıkılan Tibet'teki bu ruhani merkezin adıyla Menri Manastırı tekrar kuruldu. Bu manastır ve diğer dinî yapılar, daha çok "*Bon Monastic Centre*" olarak bilinir. Hindistan hükümetince de tescil edilen *The Tibetan Bonpo Foundation* adıyla kurulan dernek yardımıyla Hindistan'ın farklı bölgelerindeki *Bönpolar* buraya yönlendirildi. Manali'den yaklaşık yetmiş aile buraya yerleştirildi ve her birine aile büyüklüğüne bağlı olarak bir ev

82 Pommaret, *Tibet Yaralı Uygarlık*, 102-108; Topaloğlu, *Din ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Çin'de Tibet Budizmi*, 26; Binder, *Dalai Lama*, 82-109.

83 Hindistan'da 94.203; Nepal'de 13514; Bhutan'da 1.298 ve dünyanın diğer bölgelerinde 18.999 olmak üzere toplam 128.014 (Central Tibetan Administration, "About CTA/Tibet in Exile").

ve küçük bir toprak parçası verildi.⁸⁴

1963'te ruhani lider Sherab Lodro'nun ölümünden sonra, 1969'da Tibet'ten gelen diğer dinî liderle yapılan toplantı sonucunda Lungtok Tenpai Nyima (1929-2017) yeni lider olarak belirlendi. Nyima, 2017'deki ölümüne kadar *Bön*oların 33. ruhani lideri olarak görev yaptı. Trizin Lungtok Dawa Dargyal (d. 1972), 2017'de 34. ruhani lider olarak seçildi ve günümüzde bu görevine devam etmektedir.⁸⁵ Dolanji'deki Menri Manastırı dinî merkez olarak görülür, ancak daha da önemlisi buranın sürgünde yaşayan az sayıdaki *Bön*olar arasında dayanışmanın ve birlikteliğin merkezi olarak görülmesidir. Bu duygunun sebebi aslında 1959'dan önce Tibet'teki eski Menri Manastırı'na Bön taraftarlarınca gösterilen büyük saygıdır. Ancak sürgün hayatında Bön taraftarları için bir de kimlik problemi ortaya çıkmıştır. İşte Menri Manastırı, Bön kimliğinin oluşturulmasında/muhafaza edilmesinde çok önemli bir görevi yerine getirmektedir. Bön kimliğini temsil etmede, Bön ile Budizm arasındaki ilişkilerde ve sürgündeki Tibet Hükümeti ile görüşmelerde merkez konumdadır.⁸⁶

Tibetli Budistler ile Bön taraftarları arasında daha önceki yüzyıllarda görülen düşmanlık sürgünde değişmeye başlamıştır. İlk defa 1977'de sürgündeki Tibet hükümetinin parlamentosuna *Bön*olardan bir temsilci dâhil edilmiş ve 14. Dalay Lama, Bön'ü Tibet'teki dört Budist ekolle birlikte beşinci dinî okul olarak resmen tanımıştır. Bu durum, Bön ile Tibet Budizmi'nin ana okulları arasındaki dinî ilişkilerin eşit bir temele oturmasını sağlamıştır. Ayrıca 1987'de 14. Dalay Lama, Dolanji'deki Menri Manastırı'nı ziyaret ederek Bön ile iyi ilişkiler kurduğunu göstermiştir.⁸⁷

Dolanji'deki Bön nüfusunu genel olarak iki topluluk oluşturur: Menri Manastırı'nda çalışan ve eğitim gören erkek keşiş, kadın keşiş ve

84 Skorupski, "Tibetan gYung-Drung Monastery at Dolanji", 25-27; Szymoszyn, "Contemporary Bönpo Community In Tibetan Refugee Camps", 72-73; Liu, *Minority Within a Minority Being Bonpo in the Tibetan Community in Exile*, 93-95; Rikey, "Thobgyal Sarpa: the Only Tibetan Bonpo Settlement in India", 62-64.

85 Yungdrung Bon Monastic Centre Society, "Biography of His Holiness the 33rd Abbot of Menri, Lungtok Tenpei Nyima Rinpoche"; Yungdrung Bon Monastic Centre Society, "A Brief Biography of His Holiness the 34th Menri Trizin Lungtok Dawa Dargyal Rinpoche, the Spiritual Head of Yungdrung Bon".

86 Liu, *Minority Within a Minority*, 96-97; De Belt, *Ani-La The Nuns From Redna Menling*, 26.

87 Szymoszyn, "Contemporary Bönpo Community In Tibetan Refugee Camps", 74.

keşif adayı çocuklardan oluşan din adamları grubu ve sıradan Bön taraftarlarından oluşan topluluk. Araştırmacı Yu-Shan Liu'nun 2007'de Dolanji'deki yerleşimden sorumlu yetkililerden aldığı bilgilere göre Dolanji'deki Bönpların sayısı bin altmış dördtür.⁸⁸ Hindistan hükümetinin gözünde Dolanji, şu anda sürgündeki Tibet hükümetinin idaresi altındaki otuz dokuz Tibetli mülteci yerleşiminden biridir. Ancak Dolanji, yerleşim nüfusunun çoğunluğunu Bön taraftarlarının oluşturduğu tek yerleşim yeri olması ve yerleşimin yapısına Bön kimliğinin hâkim olması nedeniyle ayırt edicidir. Dolanji'deki Bön topluluğu dışında, Tibet'ten göç ederek Nepal'in Tibet sınırı Dolpo'da ve Mustang bölgesindeki Lubra'da,⁸⁹ Bhutan'da ise Zhemgang'da⁹⁰ yerleşmiş Bön toplulukları vardır. Çin'de ise başta Tibet platosunun kuzey batısındaki Çinghay (Qinghai) eyaletinin Reb-gong⁹¹ ve doğusundaki Siçuan eyaletinin Songpan yerleşim yerleri⁹² olmak üzere Tibet'in ortasında ve batısında Bön taraftarları mevcuttur. Bunların, sayıları hususunda bir değerlendirme yapmak zor olsa da önemli bir azınlık olduğu söylenebilir.⁹³

Sonuç

Kendisini Tibet'in yerli ve kadim inancı olarak tanımlayan Bön'ün gelişiminde temel olarak biri Budizm öncesine diğeri Budizm sonrasına ait olmak üzere iki aşama olmalıdır. Bön inancı, ilk aşamada daha sistem-siz ve "saf" bir formdadır. Budizm'in Tibet'e hâkimiyet kurmasıyla dinî yapıyı değiştirdiği ikinci aşamada ise bu "yerli" inanç, Budizm'e bir reaksiyon olarak daha sistemli bir şekle bürünmeye başlamıştır. Bön adıyla

88 Liu, *Minority Within a Minority*, 68 (Bön yerleşimcilerin günlük hayatları ve Hintlilerle olan ilişkileri hakkında bk. 69-88).

89 Dolpo için bk. Kind, "Abducting the Divine Bride Reflections on Territory and Identity among the Bonpo Community in Phoksumdo, Dolpo", 271-272; Lubra için bk. Shneiderman, "Living Practical Dharma: A Tribute to Chomo Khandru and the Bonpo Women of Lubra Village, Mustang, Nepal", 73-74.

90 Tashi, *Contested Past, Challenging Future: An Ethnography of Pre-Buddhist Bon Religious Practices in Central Bhutan*, 13-19.

91 Huamaoji (Dpal-mo-skyid), *My Faith (dad-pa) is Growing Inside of Me: The Chos-thog chen-mo Ritual Dance in a Tibetan Bon Community in Amdo mTsho-sngon (Qinghai) Province*, 5-11.

92 Des Jardins, *A Preliminary Field-Report On The Bon Community of The Songpan Area of North Sichuan*, 20-22, 32-34.

93 Kvaerne, *The Bon Religion of Tibet*, 22.

belirginleşen Tibet'in bu yerli inancı, zamanla Budizm'in birçok özelliğini benimsemiştir. Bu nedenle, günümüz Bön inancının Tibet'e yerleşen Budist anlayışın ve yerli Tibet uygulamalarının bir karışımı olduğu söylenebilir. Bön taraftarları, Budist uygulamalardan farklı yerli Tibet ritüellerini de devam ettirdikleri için asırlardır Budistlerce dışlanmışlardır. Dolayısıyla Bön geleneği yakın zamanlara kadar büyük ölçüde şamanistik bir inanç olarak düşünülmüştür. Ancak, son dönemlerde özellikle Bön toplulukları ve Bön dinî metinleriyle ilgili yapılan ilk elden araştırmaların, Bön'ün bir tür şamanizm olduğuna dair algıyı belli ölçüde değiştirdiği görülmektedir. Her ne kadar Bön inancının kökeni hâlâ bir tartışma konusu olsa da Bön inancı kendisini, Budizm'in Tibet'e girmesinden çok önce bölgede var olan yerel bir din olarak sunmaya devam etmektedir.

Bön topluluklarının Tibet'in farklı bölgelerinde, Hindistan'da ve Nepal'de geleneklerini ve kültürlerini korumaları ve yazılı, görsel ve sanal iletişim vasıtalarını kullanarak kendilerini uluslararası alanda başarıyla tanıtmaları, hayatta kalma konusunda ne kadar azimli olduklarını göstermektedir. Ayrıca, Batı dünyasında maceracılar, ruhsal bir arayış içinde olanlar ve David L. Snellgrove, Rolf A. Stein, Per Kvaerne, Tenzin Namdak ve Samten G. Karmay gibi Batılı ve Tibetli isimler sayesinde Bön geleneği giderek bilinirliğini artırmaktadır. Tibet Budistleriyle birlikte tecrübe ettikleri sürgün hayatının, Bön geleneğinin kendisini kabul ettirmesinde önemli bir rol oynadığı da söylenebilir. 14. Dalay Lama'nın Bön manastırını ziyaret etmesi, onları Tibet dinî geleneğinin bir parçası olarak gördüğünü ilan etmesi, Bön inancına Tibet'in ayrı bir dinî geleneği olarak saygı duyulmasını, *Bönpolara* inanç ve uygulama özgürlüğü tanınmasını ve siyasal olarak da sürgündeki Tibet hükümetinde temsil edilme hakkının verilmesini sağlamıştır. Tüm bu gelişmelerin sayıları oldukça az olan Bön taraftarlarının geleceğe daha bir umutla bakmalarını sağladığı söylenebilir.

Kaynakça

Arizaga, Mara. "An Introduction to the Study of Bon in Modern China". *East and West* 59/1.4 (2009), 327-335.

Aydın, Mehmet. *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.

Bell, Charles Alfred. *The Religion of Tibet*. Oxford: The Clarendon Press, 1931.

Bellezza, John. "gShen-rab myi-bo, his life and times according to Tibet's earliest literary sources". *Revue d'Etudes Tibétaines* 19 (October 2010), 31-118.

Binder, Franz. *Dalai Lama*. çev. Nazife Mertoğlu. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2008.

Bjerken, Zeff. "Exorcising the Illusion of Bon 'Shamans': A Critical Genealogy of Shamanism in Tibetan Religion". *Revue d'Etudes Tibétaines* 6 (October 2004), 4-59.

Bon Children. "Olmo Lungring: the imperishable sacred land". Erişim 9 Aralık 2021. <http://bonpo.narod.ru/en/jewel2/03.htm>

Brauen, Martin & Kvaerne, Per. "A Tibetan Death Ceremony". *Temenos - Nordic Journal of Comparative Religion* 14 (1978), 9-24.

Budda, A. Hilmi Ömer. *Dinler Tarihi*. İstanbul: Vakit Gazete Matbaa Kütüphanesi, 1935.

Buswell, Robert E. Jr. & Lopez, Donald S. Jr. *The Princeton Dictionary of Buddhism*. New Jersey: Princeton University Press, 2014.

Can, Zeynep Pınar. *Dunhuang Uygur Metinleri Üzerine Açıklamalı Kaynakça*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Central Tibetan Administration. "About CTA/Tibet in Exile". Erişim 22 Ocak 2022. <https://tibet.net/about-cta/tibet-in-exile/>.

Conze, Edward. *Kısa Budizm Tarihi*. çev. Ömer Cemal Güngören. İstanbul: Yol Yayıncılık, 2005.

Dakpa, Nyima. *Opening the Door to Bön*. New York: Snow Lion Publications, 2005.

Das, Sarat Chandra. *A Tibetan-English Dictionary with Sanskrit Synonyms*. Calcutta: The Bengal Sectariat Depot, 1902.

Das, Sarat Chandra. *Journey to Lhasa and Central Tibet*. London: John Murray, 1902.

De Belt, Joke Van. *Ani-La The Nuns From Redna Menling*. çev. Evert Van Tijn. Leiden: Sidestone Press, 2010.

Des Jardins, J.F. Marc. *A Preliminary Field-Report On The Bon Community of The Songpan Area of North Sichuan*. Montreal: McGill University, Yüksek Lisans Tezi, 1993.

Elmas Sütra-Vacraçchedika Pracnaparamita Sütra. çev. Korhan Kaya. İstanbul: Sujala Yayıncılık, 2018.

Erengil, Cengiz. *Budizm*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

Germano, David. "Dzogchen". *Encyclopedia of Religion*. 4/2545-2550. Farmington Hills, Michigan: Thomson Gale, 2005.

Gurung, Kalsang Norbu. *The Emergence of a Myth: In Search of the Origins of the Life Story of Shenrab Miwo, the Founder of Bon*. Leiden: Leiden University, Doktora Tezi, 2011.

Gül, Ali. "Budist Sanatta ve İkonografide Buda'nın Temel Mudraları ve Fiziksel Özellikleri". *Trabzon İlahiyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2021), 1-40.

Gül, Ali. *Ansiklopedik Hinduizm Sözlüğü*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.

Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. Konya: Vadi Yayınları, 1998.

Hoffmann, Helmut. *The Religions of Tibet*. çev. Edward Fitzgerald. London: George Allen & Unwin, 1961.

Huamaoji (Dpal-mo-skyid). *My Faith (dad-pa) is Growing Inside of Me: The Chos-thog chen-mo Ritual Dance in a Tibetan Bon Community in Amdo mTsho-sngon (Qinghai) Province*. Oslo: University of Oslo, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Irons, Edward A. *Encyclopedia of Buddhism*. New York: Facts On File, 2008.

Ishii, Hiroshi. "Bon, Buddhist and Hindu Life Cycle Rituals: A Comparison". *Senri Ethnological Reports* 15 (2000), 359-382.

Jurkovic, Ratka. "Prayer to Ta pi hri tsa - A short exposition of the Base, the Path and the Fruit in Bon Dzogchen teachings". *Revue d'Etudes Tibétaines* 16 (April 2009), 5-41.

Karataş, Hüsamettin. "Budist Kutsal Metin Külliyyatında Lotus (Sad-dharmapundarika) Sutra". *Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Kurumsallaşması Sürecinde Prof. Dr. Abdurrahman Küçük*. ed. Ahmet Hikmet Eroğlu. 601-624. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.

Karataş, Hüsamettin. "Tantrik ve Ezoterik Dini Geleneklerde Mandala". *Journal of History School* 43 (2019), 1768-1786.

Karataş, Hüsamettin. "Budizm'in Erken Döneminde Kadın". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 102 (Mart 2020), 233-247.

Karataş, İbrahim Ethem. "Buddizm'de Tanrı Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2015), 85-105.

Karmay, Samten Gyaltzen. "A General Introduction to the History and Doctrines of Bon". *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* 33 (1975), 171-218.

Karmay, Samten Gyaltzen. *An Annotated Translation of The Treasury of Good Sayings*. London: University of London, Yüksek Lisans Tezi, 1969.

Kaya, Korhan. *Buddhizm Sözlüğü*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2017.

Kerrigan, Michael. *Ölümün Tarihi*. çev. Sibel Erduman. İstanbul: Paris Yayınları, 2017.

Kind, Marietta. "Abducting the Divine Bride Reflections on Territory and Identity among the Bonpo Community in Phoksumdo, Dolpo". *Territory and Identity in Tibet and the Himalayas*. ed. Katia Buffetrille & Hildgard Diemberger. 271-288. Leiden: Brill, 2002.

Kolas, Ashild & Thowsen, Monika P. *On the Margins of Tibet: Cultural Survival on the Sino-Tibetan Frontier*. Seattle and London: University of Washington Press, 2005.

Kvaerne, Per. "'The Great Perfection' in the Tradition of the Bonpos". *Forty Five Years of Tibetan Studies: An Anthology of Articles by Per Kvaerne*. 69-88. Dharamshala: Amnye Machen Institute, 2015.

Kvaerne, Per. "Bon". *Encyclopedia of Religion*. 2/1007-1010. Farmington Hills, Michigan: Thomson Gale, 2005.

Kvaerne, Per. "Bonpo Studies: The A Khrid system of Meditation (Part II The Essential Teachings of the A Khrid System)". *Kailash A Journal of Himalayan Studies* 1/4 (1973), 248-332.

Kvaerne, Per. "Bonpo Studies: The A Khrid system of Meditation". *Kailash A Journal of Himalayan Studies* 1/1 (1973), 19-50.

Kvaerne, Per. "The Canon of the Tibetan Bonpos, Part One". *Indo-Iranian Journal* 16/1 (1974), 18-56.

Kvaerne, Per. "The Canon of the Tibetan Bonpos, Part Two". *Indo-Iranian Journal* 16/2 (1974), 96-144.

Kvaerne, Per. "The Study of Bon in The West: Past, Present, and Future". *New Horizons in Bon Studies (Bon Studies 2)*. ed. Samten G. Karmay ve Yasuhiko Nagano. 7-20. Delhi: Saujanya Publications, 2004.

Kvaerne, Per. *The Bon Religion of Tibet The Iconography of a Living Tradition*. Boston: Shambhala Publications, 1995.

Kvaerne, Per. *Tibet Bon Religion A Death Ritual of The Tibetan Bonpos*. Leiden: Brill, 1985.

Lauf, Detlef Ingo. *Secret Doctrines of the Tibetan Books of the Dead*. çev. Graham Parkes. Boulder. Colorado: Shambhala Publications, 1977.

Liu, Yu-Shan. *Minority Within a Minority Being Bonpo in the Tibetan Community in Exile*. Edinburgh: The University of Edinburgh, Doktora Tezi, 2012.

Lotus Sutra. çev. Korhan Kaya. İstanbul: Sujala Yayıncılık, 2018.

Martin, Dan vd. (ed.). *A Catalogue of the Bon Kanjur*. Osaka: National Museum of Ethnology, 2003.

Martin, Dan. "Bon Bibliography: An Annotated List of Recent Publications". *Revue d'Etudes Tibétaines* 4 (October 2003), 61-77.

Martin, Dan. *Unearthing Bon Treasures: Life and Contested Legacy of a Tibetan Scripture Revealer, with a General Bibliography of Bon*. Leiden: Brill, 2001.

Muttalimova, Aliya. *Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde Kadın*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.

Namdak, Lopön Tenzin. *Bönpo Dzogchen Teachings*. çev. John Myrdhin Reynolds. Kathmandu: Vajra Publications, 2006.

National Bureau of Statistics of China. "Communiqué of the Seventh National Population Census (No. 3)". Erişim 11 Kasım 2021. http://www.stats.gov.cn/english/PressRelease/202105/t20210510_1817188.html.

Oğuz, Mehmet. *Budizm'de Mandala Anlayışı*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Oğuz, Mehmet - Karataş, Hüsamettin. "Hint Dini Geleneğinde Mandala Ritüel İlişkisi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 122 (Kasım 2021), 574-596.

Okudan, Aysel. *Lotus Sutra ve Budist Kutsal Metinleri Arasındaki Yeri ve Önemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

O'Donovan, Siofra. "The Great Perfection of Non-Sectarianism: rDzogs chen in the Bon and Buddhist Traditions of Tibet". *The Tibet Journal* 29/1 (Spring 2004), 56-84.

Pommaret, Françoise. *Tibet Yaralı Uygarlık*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Powers, John. *Introduction to Tibetan Buddhism*. New York: Snow Lion Publications, 2007.

Ramble, Charles. "Status and Death: Mortuary Rites and Attitudes to the Body in a Tibetan Village". *Kailash A Journal of Himalayan Studies* 9/4 (1982), 333-359.

Reynolds, John Myrdhin. *The Oral Tradition from Zhang-Zhung: An Introduction to the Bonpo Dzogchen Teachings*. Thamel, Kathmandu: Vajra Publications, 2005.

Rikey, Thupten K. "Thobgyal Sarpa: the Only Tibetan Bonpo Settlement in India". *Local and Global Encounters: Norms, Identities, and Representations in Formation*. ed. Tuija Veintie & Pirjo Kristiina Virtanen. 61-76. Helsinki: Renvall Institute Publications, 2009.

Rinpoche, Yongdzin Lopön Tenzin Namdak. *The Four Wheels of Bön*. çev. Carol Ermakova ve Dmitry Ermakov. Yayın yeri yok: Foundation for the Preservation of Yungdrung Bön, 2016.

Rossi, Donatella. *The Philosophical View of the Great Perfection in the Tibetan Bon Religion*. New York: Snow Lion Publications, 1999.

Samuel, Geoffrey. "Shamanism, Bon and Tibetan Religion". *The History of Tibet*. ed. Alex McKay. 1/459-472. London and New York: Routledge Curzon, 2003.

Shneiderman, Sara. "Living Practical Dharma: A Tribute to Chomo Khandru and the Bonpo Women of Lubra Village, Mustang, Nepal". *Women's Renunciation in South Asia: Nuns, Yoginis, Saints, and Singers*. ed. Meena Khandelwal vd.. 69-94. New York: Palgrave Macmillan, 2006.

Skorupski, Tadeusz. "Tibetan gYung-Drung Monastery at Dolanji". *Kailash A Journal of Himalayan Studies* 8/1-2 (1981), 25-43.

Snellgrove, David L. (ed.). *The Nine Ways of Bon: Excerpts from the gZi-brjid*. London: Oxford University Press, 1967.

Snellgrove, David. "How Samten came to Europe". *Revue d'Etudes Tibétaines* 14 (October 2008), 1-6.

Stein, Rolf A. *Rolf Stein's Tibetica Antiqua*. çev. ve ed. Arthur P. McKeown. Leiden, Boston: Brill, 2010.

Sümer, İbrahim. "Tibet Budizmi'nde Din Anlayışı". *Dinler Tarihi Araştırmaları – II*. 327-341. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2000.

Sümer, İbrahim. *Lotusun İçindeki İnci Lamaizm'le Nirvana'ya Yolculuk*. İstanbul: Karakutu Yayınları, 2003.

Szymoszyn, Anna. "Contemporary Bönpo Community In Tibetan Refugee Camps". *Ethnologia Polona* 37 (2017), 67-82.

Şarafullina, Aliya. *Budizm'de ve Tibet Budizmi'nde İnanç Esasları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Tashi, Kelzang. *Contested Past, Challenging Future: An Ethnography of Pre-Buddhist Bon Religious Practices in Central Bhutan*. Canberra: The Australian National University, Doktora Tezi, 2020.

Taşpınar, İsmail. *Doğu Dinlerinde Hac İbadeti Hinduizm ve Budizm*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.

The Tibetan and Himalayan Library. "Bon Bibliography in THL Bibliographies". Erişim 20 Ocak 2022. <https://www.thlib.org/bibliography>

hies/wiki/bon%20bibliography.html.

Tibet'in Ölümler Kitabı. çev. Suat Tahsuğ. İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları, 1991.

Topaloğlu, Murat. *Din ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Çin'de Tibet Budizmi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Tsomo, Karma Lekshe. "Pratimoksa". *Encyclopedia of Buddhism*. ed. Robert E. Buswell. 2/667-669. New York: Thomson Gale, 2004.

Turan, Emine Zehra. *Budizm'de Manastır Hayatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

U.S. Department of State. "2019 Report on International Religious Freedom: China – Tibet". Erişim 11 Kasım 2021. <https://www.state.gov/reports/2019-report-on-international-religious-freedom/china/tibet/>

Wikipedia. "Vajrakilaya". Erişim 7 Nisan 2022. <https://en.wikipedia.org/wiki/Vajrakilaya>

Yeru Bön Center. "Sangye-Bön Enlightened Deities". Erişim 20 Aralık 2021. <https://yeruboncenter.org/enlightened-deities/>

Yungdrung Bon Monastic Centre Society. "A Brief Biography of His Holiness the 34th Menri Trizin Lungtok Dawa Dargyal Rinpoche, the Spiritual Head of Yungdrung Bon". Erişim 22 Ocak 2022. <https://ybmcs.org/his-holiness-the-34th-menri-trizin-rinpoche/>

Yungdrung Bon Monastic Centre Society. "A Short Historical Outline of Bon Religion". Erişim 9 Aralık 2021. <https://ybmcs.org/yungdrung-bon/>

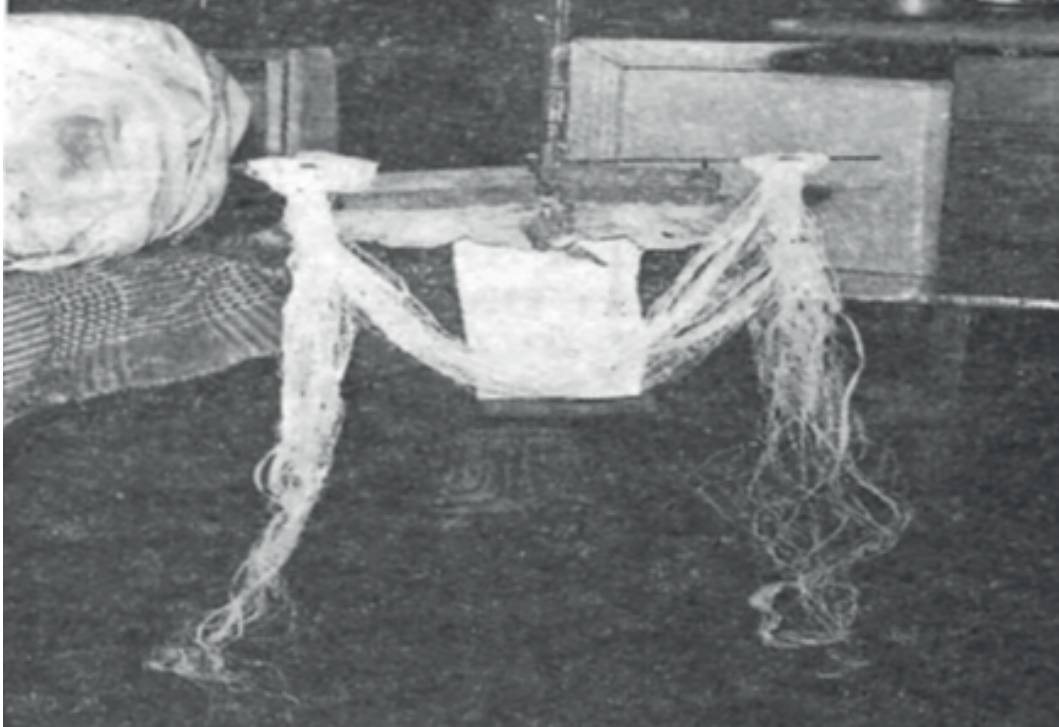
Yungdrung Bon Monastic Centre Society. "Biography of His Holiness the 33rd Abbot of Menri, Lungtok Tenpei Nyima Rinpoche". Erişim 22 Ocak 2022. <https://ybmcs.org/biography-of-hh33rd-menri-trizin-rinpoche/>

Yungdrung Bön. "Parinirvana of Buddha Tonpa Shenrab Miwoche". Erişim 18 Şubat 2022. <https://yungdrungbon.co.uk/2020/11/15/parinirvana-of-buddha-tonpa-shenrab-miwoche/>

Ek

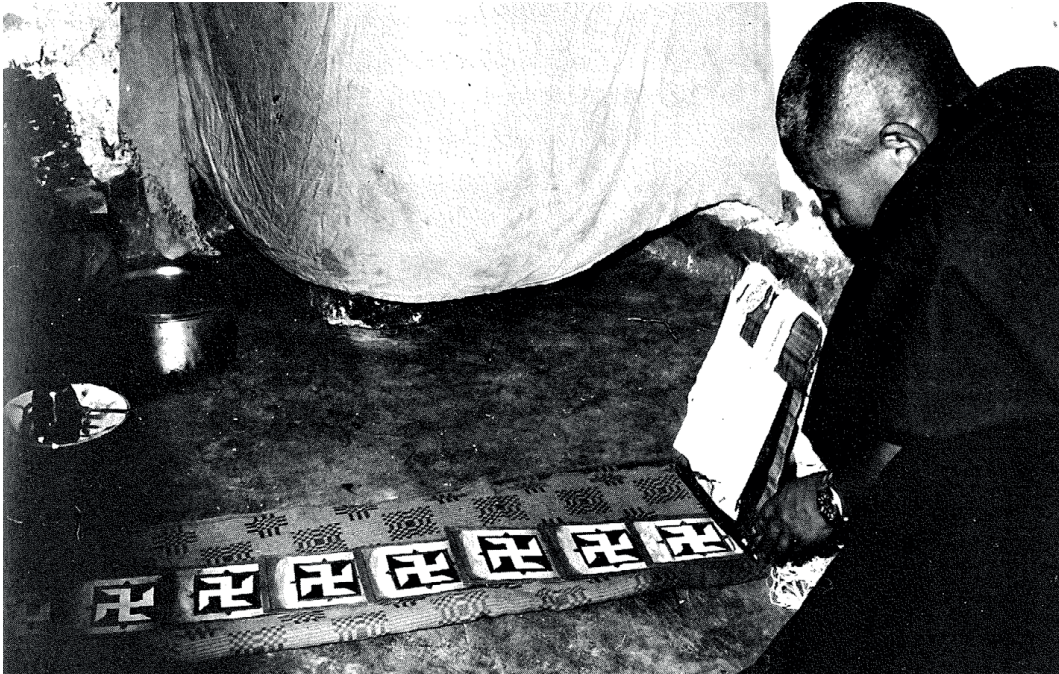
Şekil 1: Ritüel Kart (*Tsag-li*) (Brauen & Kvaerne, "A Tibetan Death Ceremony", 18).

Şekil 2: Ölünün Temsili Kuklası (*Byang-bu*) (Brauen & Kvaerne, "A Tibetan Death Ceremony", 19).

Şekil 3: Bir keşişin ritüel kartı kuklaya göstermesi (Brauen & Kvaerne, "A Tibetan Death Ceremony", 18).

Şekil 4: Kuklanın, on üç aşamalı yolu gösteren kartlar arasında ilerletilmesi (Kvaerne, *Tibet Bon Religion A Death Ritual of The Tibetan Bonpos*, Plate XXVII).

Şekil 5: Bön dininin kurucusu Tönpa Şenrab'ın Dolanji'deki Menri Manastırı'nda bulunan heykeli (*Encyclopedia of Monasticism*, ed. William M. Johnston - Christopher Kleinhenz, 170).

Şekil 6: Tibetlilerin sunu için yaptıkları tsa-tsa'lar (Kolas & Thowsen, *On the Margins of Tibet*, 59).